

MEMO

.....

MEMO

1 VMBO-BK deel B

Geschiedenis

Auteurs

Pia Fruytier
Greetje Ligthart
Barbara Peters

Eindredactie

Wieke Schrover

Met medewerking van

Jochem Bootsma
Arne van Wielink

MAX Release 5.1

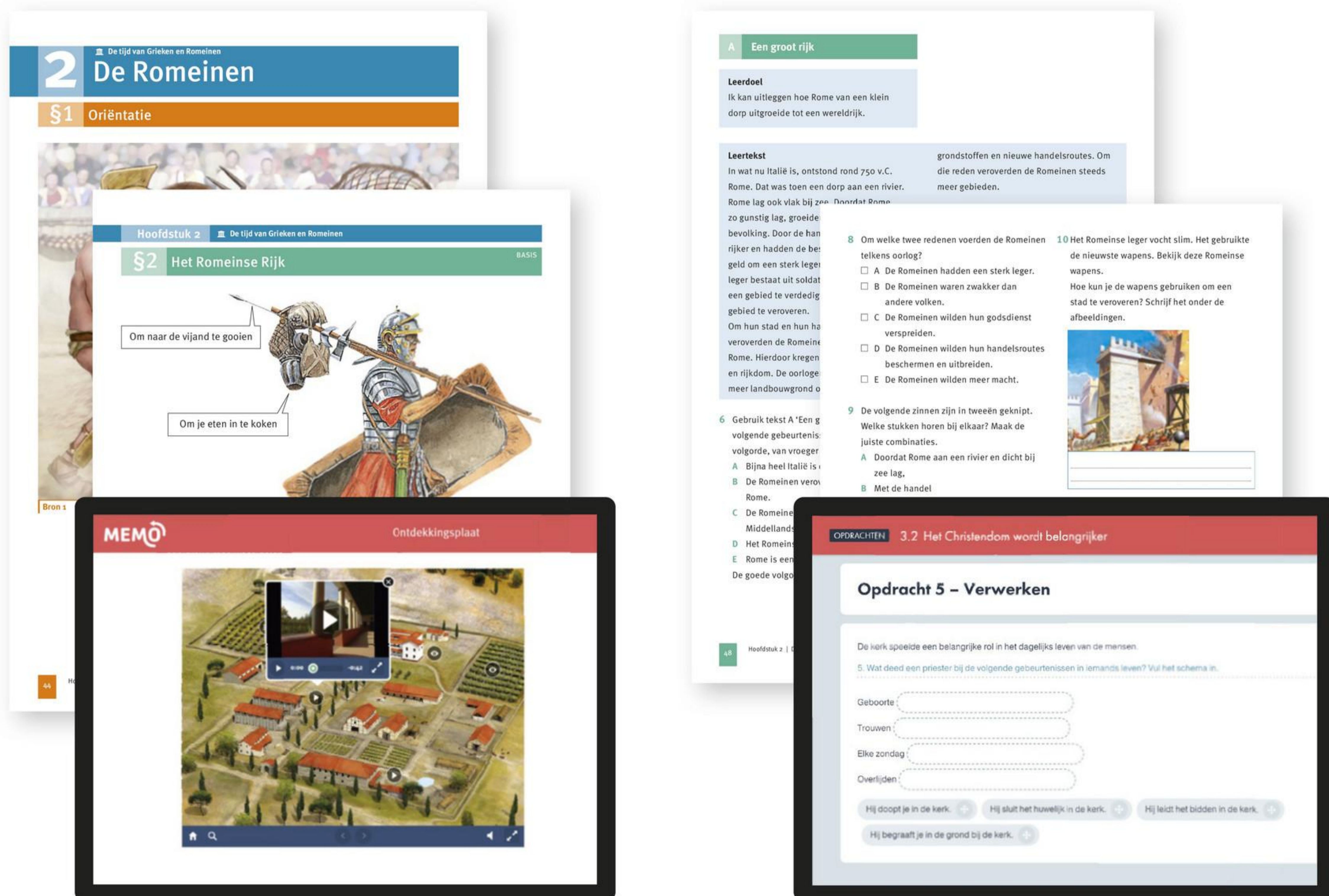
www.memo-malmberg.nl
Malmberg, 's-Hertogenbosch

Aan de slag met *Memo*

Waarom geschiedenis?

In dit eerste deel van *Memo* ga je heel ver terug in de tijd. Je begint in de oertijd en je komt dan elk hoofdstuk iets dichterbij onze tijd. In de tweede klas kom je dan aan in de 21e eeuw, de tijd na 2000.

Je maakt kennis met de mensen van vroeger. Hoe leefden ze en hoe dachten ze? Leken ze op ons of niet? Je blijft ook niet altijd dicht bij huis, soms neem je een kijkje in een ander land. Er valt veel te zien en te lezen in *Memo*, maar je gaat vooral ook veel zelf ontdekken en uitzoeken. Soms alleen en soms in groepjes.

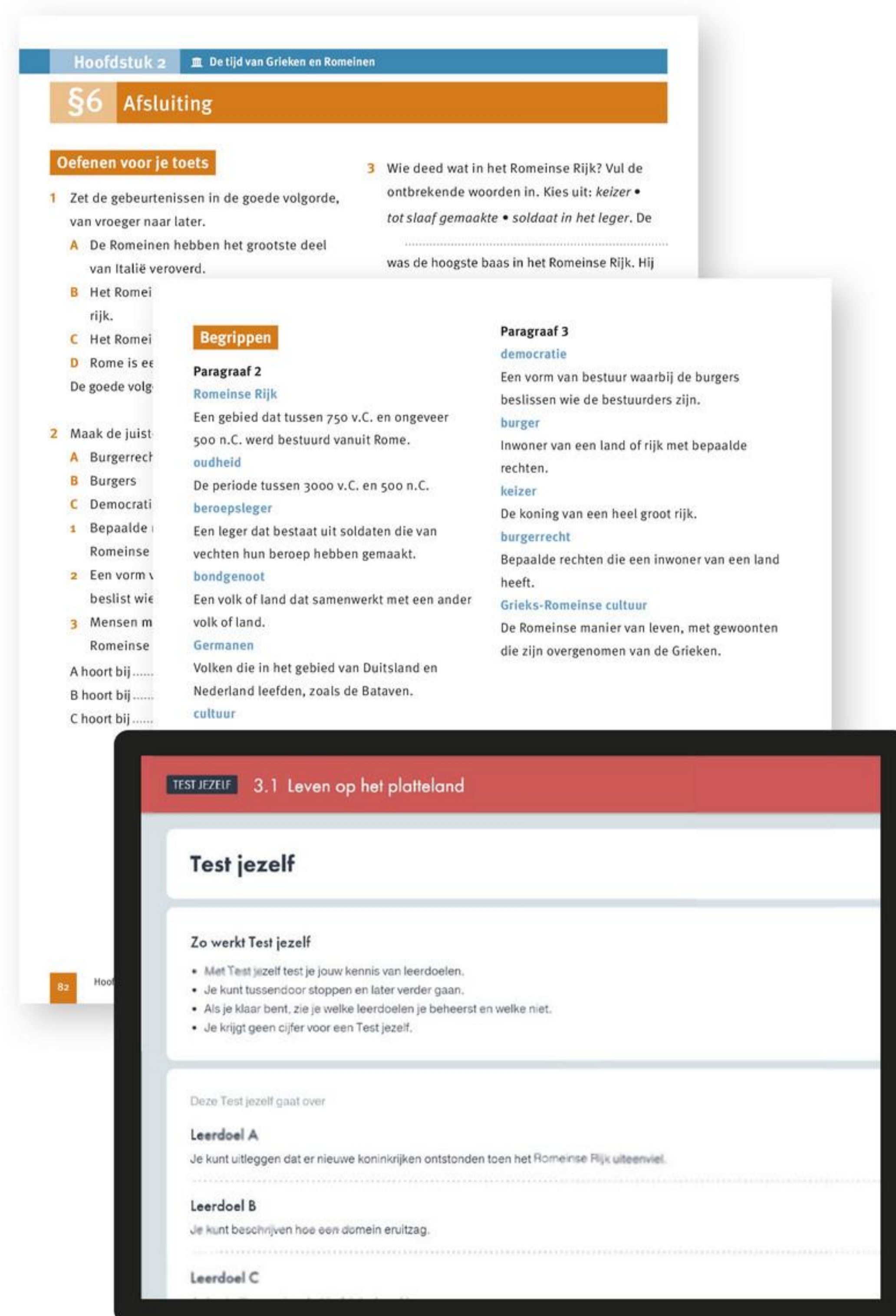
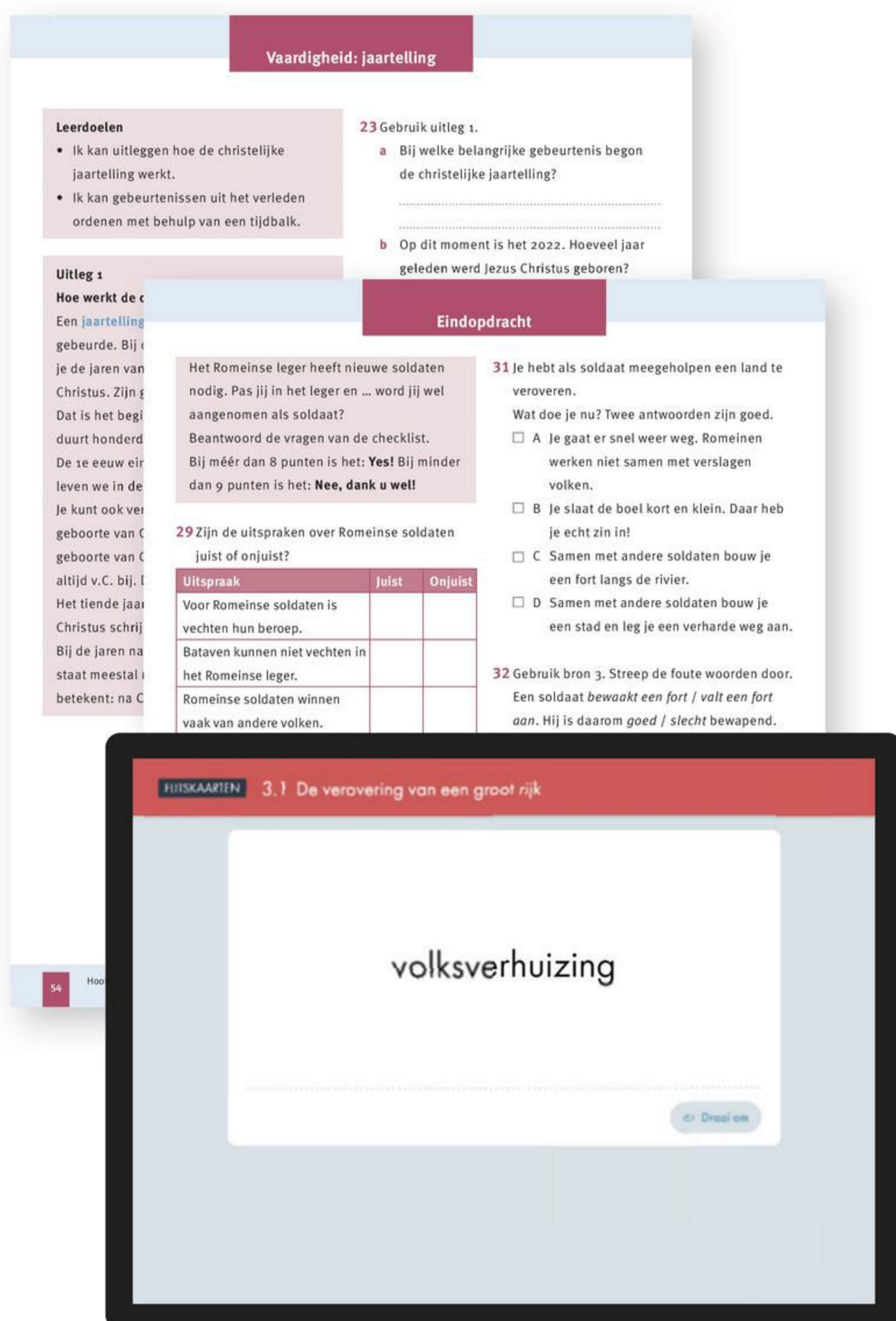
Werk in je boek én online!

Elk hoofdstuk begint met een Oriëntatie. Daarin maak je kennis met wat er in het hoofdstuk gebeurt. Dan komen er drie basisparagrafen. Elke basisparagraaf begint met een intro. In de intro staan een grote afbeelding en een kort verhaaltje. Aan de hand van opdrachten ga je de afbeelding goed bekijken.

Met behulp van drie korte teksten wordt de lesstof uitgelegd. Bij die tekst hoort altijd een leerdoel. Die leerdoelen helpen je met het overzicht van de stof. Met behulp van opdrachten ga je elk blokje tekst leren. Elke basisparagraaf sluit af met een speciale opdracht en een eindopdracht. Die speciale opdrachten gaan over hoe je kunt nadenken over geschiedenis, over het verschil tussen toen en nu en over iets extra's.

Voordelen van online

- Je ziet snel wat je goed of fout doet.
- Je krijgt direct feedback op je antwoorden.
- Je bekijkt filmpjes en animaties die bij de theorie aansluiten.
- Je leert de begrippen en overheert jezelf met de flitskaarten.
- Je meet of je de stof beheerst met de test jezelf of oefentoets.
- Je kunt op een hoger of lager niveau en leerjaar werken.
- Je docent volgt hoe het met je gaat.

Voordelen van het boek

- Je hebt snel overzicht in wat je gaat leren.
- Je ziet welke begrippen belangrijk zijn.
- Je markeert in de tekst en maakt aantekeningen.
- Je tekent en kleurt zodat je leerstof goed onthoudt.
- Je ziet welke digitale onderdelen je kunt gebruiken voor het beste resultaat.

Goede voorbereiding op de toets!

Aan het einde van het hoofdstuk kun je alle paragrafen nog een keer samenvatten. Een hoofdstuk eindigt met een afsluiting. Daar staan opdrachten om te oefenen voor het proefwerk. In de digitale leeromgeving kun je de begrippen leren met behulp van de flitskaarten én is er een oefentoets. De afsluiting bevat ook een handig overzicht van de stof waarin alles wat je moet kennen en kunnen bij elkaar staat.

Betekenis symbolen

- 📖 deze opdrachten vind je in de online leeromgeving
- t deze opdracht helpt je de teksten goed te lezen

Inhoud

deel A

- Inleiding 6

1 Het leven van de eerste mensen De tijd van jagers en boeren

- 1 Oriëntatie 8
- 2 Jagers en verzamelaars 10 **BASIS**
- 3 Het ontstaan van boerendorpen 20 **BASIS**
- 4 Egypte, leven langs de Nijl 30 **BASIS**
- 5 Samenvatten 40
- 6 Afsluiting 42

2 De Romeinen De tijd van Grieken en Romeinen

- 1 Oriëntatie 46
- 2 Het Romeinse Rijk 48 **BASIS**
- 3 Leven in het Romeinse Rijk 60 **BASIS**
- 4 Een nieuwe godsdienst 70 **BASIS**
- 5 Samenvatten 80
- 6 Afsluiting 82

3 Heren, horigen en heiligen De tijd van monniken en ridders

- 1 Oriëntatie 86
- 2 Heren en horigen 88 **BASIS**
- 3 Geloven of niet geloven? 100 **BASIS**
- 4 Van Mohammed tot moskee 110 **BASIS**
- 5 Samenvatten 120
- 6 Afsluiting 122

- Register 126
- Colofon 128

 4 Kooplieden, kerken en staten De tijd van steden en staten

1	Oriëntatie	6	
2	Steden en burgers	8	BASIS
3	Leven in de stad	18	BASIS
4	De eerste staten	28	BASIS
5	Samenvatten	38	
6	Afsluiting	40	

 5 Een nieuwe wereld De tijd van ontdekkers en hervormers

1	Oriëntatie	44	
2	Ontdekkingsreizen	46	BASIS
3	Een nieuw geloof	56	BASIS
4	Opstand in de Nederlanden	66	BASIS
5	Samenvatten	76	
6	Afsluiting	78	

 6 Een gouden tijd De tijd van regenten en vorsten

1	Oriëntatie	82	
2	Rond de wereld	84	BASIS
3	De Gouden Eeuw	96	BASIS
4	Een absoluut vorst	108	BASIS
5	Samenvatten	118	
6	Afsluiting	120	
	• Register	124	
	• Colofon	126	

4

De tijd van steden en staten

Kooplieden, kerken en staten

§1 Oriëntatie

Bron 1

Het is druk op het plein in de stad. Mensen zijn aan het werk of doen hun boodschappen. 'Vieze, vuile appeldief! Ze moeten je hier gewoon de hele dag laten staan!'

Diric knijpt zijn ogen dicht en doet of hij niks hoort. Iedereen kijkt naar hem, hij schaamt zich rot. Hij belooft God dat hij nooit meer zal stelen.

Tussen de jaren 1000 en 1500 wonen en werken steeds meer mensen in een stad. Ze maken en verkopen er van alles. De handel groeit daardoor en de welvaart ook. De mensen geloven allemaal in God. Van hun verdiende geld bouwen ze daarom grote stenen kerken. Hoe mooier de kerk, hoe trotser de stad! Om alles goed te laten gaan, wordt de orde streng bewaakt. Wie zich niet aan de regels houdt, wordt gestraft, zoals Diric. Het leven van de mensen verandert enorm in de tijd van steden en staten.

1 Welke omschrijving past het best bij Diric?

Diric is een:

- A bewaker.
- B dief.
- C heiden.
- D varkensboer.

2 Wat doet Diric op de tekening van bron 1?

- A Hij staat voor straf vast aan een paal en wordt uitgescholden.
- B Hij steelt een appel.
- C Hij verkoopt groenten.
- D Hij waakt over het stadhuis en de kerk.

3 Streep de foute woorden door.

Diric leeft tussen het jaar 500 / 1000 en 1500. Deze tijd noemen we de tijd van *monniken en ridders / steden en staten*. Steeds *meer / minder* mensen wonen in een stad. Ze geloven *allemaal / niet* in God. De handel *groeit / neemt af*.

4 Gebruik bron 2. Wat zie je op deze kaart?

- A De belangrijke steden die ontstonden in de tijd van steden en staten.
- B De steden die verdwenen in de tijd van steden en staten.

5 Gebruik bron 2. Kies telkens de stad die het eerst is ontstaan. Streep de foute stad door.

Groningen / Leeuwarden

Amsterdam / Haarlem

Gouda / Utrecht

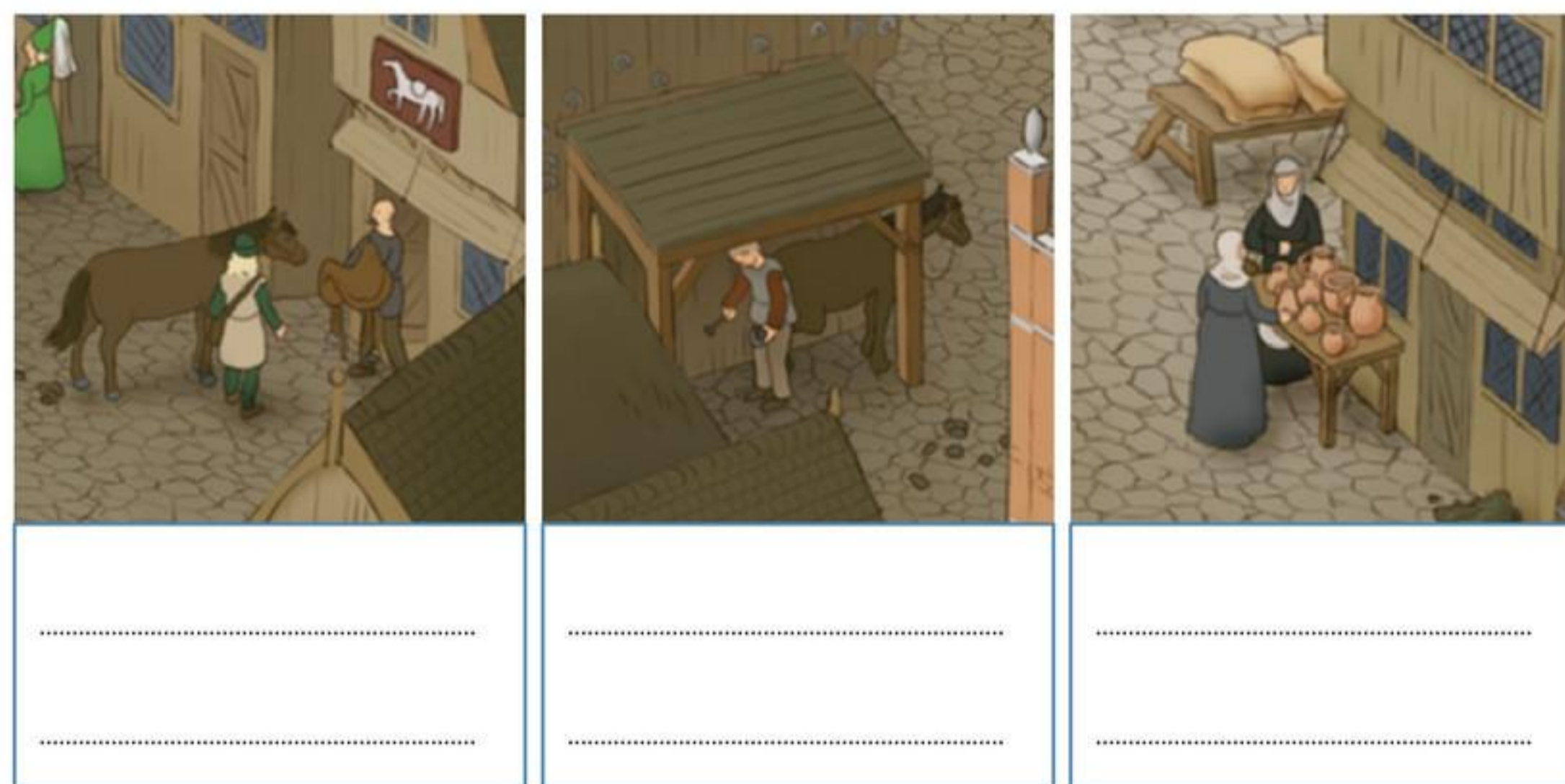
Arnhem / Rotterdam

Bron 2

6 Veel mensen werken in de stad.

Welke beroepen zie je? Schrijf het onder de afbeeldingen. Kies uit: *bakker • groenteman • hoefsmid • pottenbakker • zadelmaker*. Twee woorden blijven over.

7 Kijk nog eens goed naar het plein op bron 1.

Welke twee dingen kom je op een modern plein in Nederland niet gauw tegen?

.....

.....

.....

.....

§2 Steden en burgers

Bron 1 Een middeleeuwse straat.

Intro

Geertruida rent zo hard als zij kan. Ze moet boodschappen doen voor Marnix, haar baas. Hij is een rijke koopman en woont in een mooi huis in de stad. Op woensdag is het markt en moet Geertruida alles halen wat haar baas nodig heeft. Ze koopt er brood, groente en vlees. Wanneer Geertruida naar de markt loopt, neemt zij altijd een omweg. Zo kan ze kijken naar wat er allemaal te koop is in de smalle straatjes van haar stad. Ze is vooral gek op de mooie kleren en armbanden van Harold, de kleermaker. Maar er is nog veel meer te zien ... De apotheker verkoopt enge drankjes en vreemde poedertjes. 'Die kunnen alle ziekten genezen', zegt hij. En er is het zachte bont uit een ver en koud land. Lekker warm in de winter!

De vraag van deze paragraaf is:

Hoe konden de steden in West-Europa zo belangrijk worden?

- 1 Geertruida moet voor haar baas Marnix boodschappen doen.
 Wat koopt Geertruida waar? Zet de volgende woorden in het juiste vakje: *huid van een dode vos* • *hoestdrankje* • *nieuwe schort* • *schaar*.

Handelaar in huiden:	Kapper: .....
-------------------------------	------------------

Kleermaker:	Apotheker: .....
----------------------	---------------------

- 2 Wat verkoopt de winkel niet? Streep de verkeerde producten door.
 Bonthandelaar: *bontjas* / *handschoenen met bontvulling* / *leren jas*
 Kleermaker: *bloes* / *bril* / *broek*
 Apotheek: *boeken* / *kruiden* / *medicijnen*

- 3 Gebruik bron 1. Welke zin past het beste bij een middeleeuwse straat?
- A De kerk ziet er mooi uit.
  - B Een straat heeft veel winkels.
  - C Het is erg rustig en schoon.
  - D In een straat staan alleen woonhuizen.

- 4 Marnix, de baas van Geertruida, vergelijkt de stad van vroeger met de stad van zijn tijd.
 Lees de intro nog eens goed door. Welke twee verschillen zal Marnix noemen?

De stad vroeger	De stad in de tijd van Marnix

- 5 Wat past bij een middeleeuwse stad? Vier antwoorden zijn goed.

☐ A Druk.	☐ F Rustig.
☐ B Flats.	☐ G Smalle straatjes.
☐ C Groen park.	☐ H Stadsmuur.
☐ D Klein.	
☐ E Koopman.	

- 6 Stel je voor dat Geertruida een dag in jouw woonplaats is.
 Welke verschillen vallen haar dan het eerst op?
 Teken hieronder drie verschillen of plak plaatjes van de verschillen.

Leerdoel

Ik kan uitleggen hoe er weer handel kwam.

Leertekst

Tussen 500 en 1000 waren de meeste mensen in Europa boeren. Ze leefden van de opbrengst van het land. Rond het jaar 1000 stegen de opbrengsten van de landbouw.

Daarvoor waren twee redenen.

De eerste reden is dat er meer grond geschikt werd gemaakt voor landbouw.

Dit gebeurde bijvoorbeeld door bossen te kappen en moerassen droog te maken.

Ten tweede werden er uitvindingen gedaan die het werken op het land makkelijker maakten. Een voorbeeld daarvan was de ijzeren ploeg. Een ander voorbeeld was het halsjuk voor ossen en paarden. Hiermee konden deze dieren een ploeg makkelijker

en dus sneller trekken. Zo kon er meer grond bewerkt worden.

Het voedsel dat de boeren over hadden, ruilden ze op de **markt**. Een markt is een plek waar handelaren komen om producten te verkopen. Deze markten ontstonden op kruispunten van wegen en/of rivieren en bij kastelen en kloosters. Ambachtslieden en handelaren gingen daar wonen, omdat ze er hun producten konden verkopen. Veel boeren gingen er ook als ambachtslieden werken. Steeds meer mensen trokken naar die plekken. Op die manier groeiden sommige dorpen uit tot steden. Doordat er meer voedsel was, groeide ook de bevolking.

7 Wat is een markt?

- A Een kruispunt van wegen en/of rivieren bij kastelen en kloosters.
- B Een manier om bossen te kappen en moerassen droog te maken.
- C Een plaats waar nieuwe uitvindingen worden gedaan.
- D Een plek waar handelaren komen om producten te verkopen.

8 Gebruik bron 2. Hoe ontstonden er steden rond het jaar 1000? Zet de zinnen in de goede volgorde, van vroeger naar later.

- A Bij marktplaatsen groeien dorpen uit tot steden.
- B Bos wordt gekapt om grond geschikt te maken voor de landbouw.
- C De oogst neemt toe en wordt geruild of verkocht.
- D Er ontstaan marktplaatsen op kruispunten van wegen en/of rivieren.

De goede volgorde is: .....

Bron 2 Monniken helpen bij het geschikt maken van de grond voor de landbouw.

9 ^t Onderstreep in tekst A ‘De handel groeit’ twee redenen voor de hogere opbrengsten van de landbouw.

10 Welke vier gevolgen had de toename van de oogst?

- A De bevolking groeide.
- B Een deel van de oogst werd geruild.
- C Boeren werden ambachtslieden.
- D Er ontstonden steden.
- E Het platteland werd steeds onveiliger.
- F Steeds meer mensen werden boer.

11 Het dier dat een ploeg moest trekken, kreeg voortaan een halsjuk om. Dat is een soort houten balk rond de hals. Door de vorm van het halsjuk werd de last over de nek en schouders verdeeld. Voorheen werd een band om de hals gebruikt. Die sneed bij het trekken van de ploeg de ademhaling van het dier af. Leg uit waarom de uitvinding van het halsjuk de opbrengst van het land verhoogde.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

12 Rond het jaar 1000 ontstonden er weer steden. Wie woonden daar als eersten?

- A Ambachtslieden en handelaren.
- B Boeren.
- C Heren.
- D Soldaten van de heer.

Leerdoel

Ik kan uitleggen hoe een stad werd bestuurd.

Leertekst

In het begin werden steden bestuurd door de heer van het gebied. Al snel kregen de steden **stadsrechten** van de heer. Dat betekent dat burgers het recht kregen om zelf hun stad te besturen en eigen regels te maken. Meestal zaten alleen rijke burgers, zoals kooplieden, in het bestuur van de stad. Minder rijke burgers hadden geen inspraak.

Bij het krijgen van stadsrechten hoorde vaak ook het recht om een eigen munt te maken

en een stadsmuur te bouwen. In ruil voor het stadsrecht betaalden de inwoners van de steden belasting aan de heer. Die gebruikte dat geld bijvoorbeeld voor zijn leger.

Sommige steden werden door de handel heel rijk en machtig. Steden die aan een zee of een rivier lagen, verdienden extra geld door het heffen van tol. Dat betekent dat schepen die voorbij willen varen, geld moeten betalen.

13 Wat zijn stadsrechten?

.....
.....
.....

15 Welk voordeel kreeg een heer als hij stadsrechten aan een stad gaf?

.....
.....

14 Welke groep burgers werd machtiger als een stad stadsrechten kreeg?

- A Ambachtslieden.
- B Boeren.
- C De heer.
- D Rijke kooplieden.

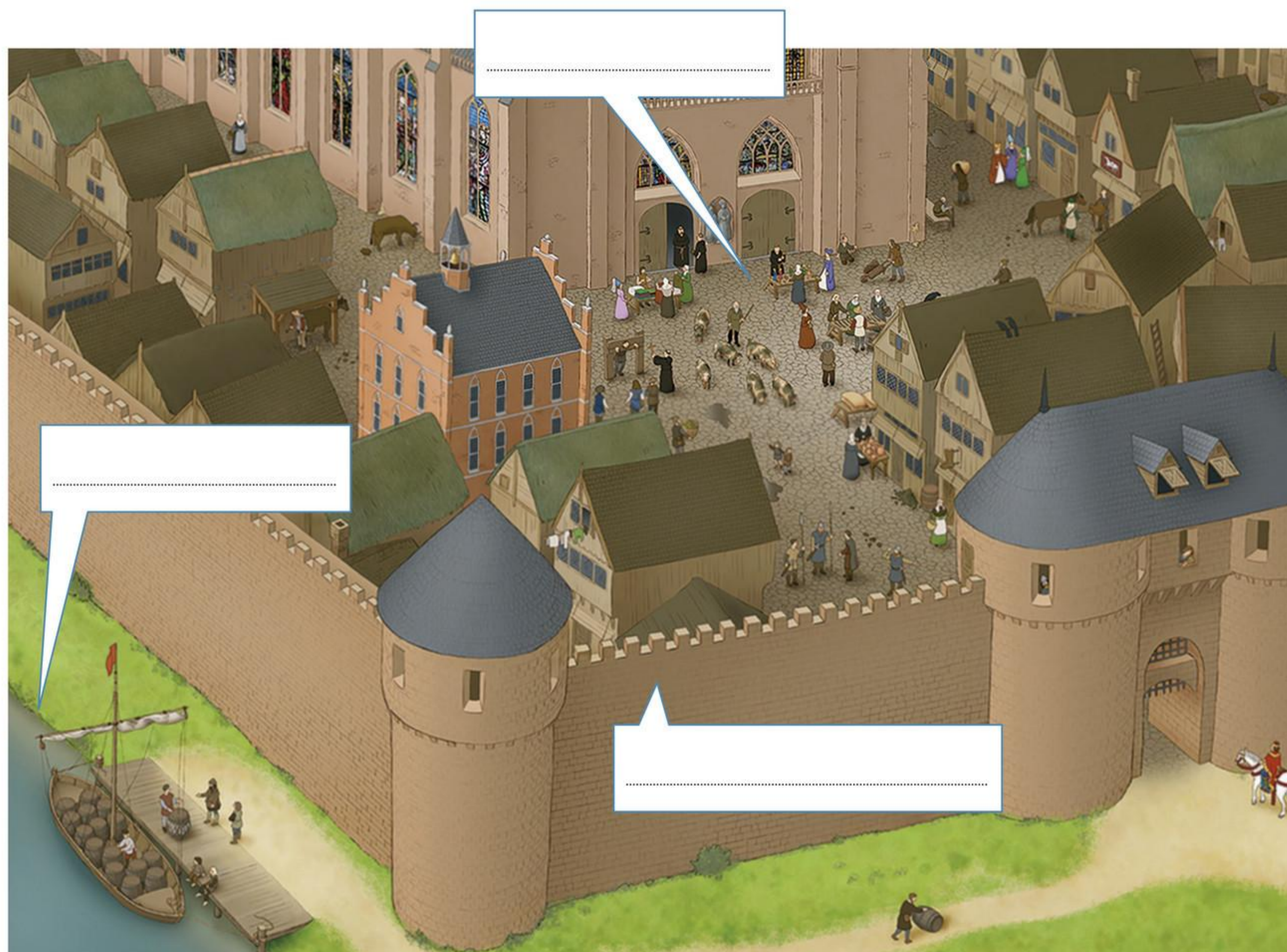
16 Gebruik bron 3. Zijn de volgende zinnen waar of niet waar?

Zin	Waar	Niet waar
Deze mensen mogen meebesturen.		
Wat ze aan oogst overhebben, verkopen ze op de markt.		
Deze mensen zijn ambachtslieden.		

Bron 3

17 Zet de volgende stadsrechten op de juiste plaats in de afbeelding: *markt houden* • *stadsmuur bouwen* • *tol heffen*.

18 a Streep het foute woord door.

Steden in onze tijd mogen *wel* / *geen* eigen munten maken.

b Veel steden in de middeleeuwen mochten hun eigen munten maken. Wat was hiervan een nadeel?

- A Door het gebruik van geld werden producten duurder.
- B Het was zwaar om mee te nemen.
- C Je moest dan in iedere stad munten omwisselen.
- D Niet iedereen had geld.

Leerdoel

Ik kan uitleggen hoe burgers zich beschermden.

Leertekst

In de middeleeuwen was de macht duidelijk verdeeld. De baas op het platteland was de heer. Dat was bijvoorbeeld een graaf of hertog. In de steden konden burgers zelf beslissen: alle burgers waren vrij. Daarom probeerden veel horigen vanuit het platteland naar een stad te verhuizen.

In het stadsbestuur zaten alleen rijke burgers. Ook de heer had nog macht in de stad. Hij benoemde de **schout**, die voorzitter was van de rechtbank. Samen met de andere bestuurders van de stad loste hij misdrijven op. De bestuurders van de stad maakten ook wetten en regelden dat de straf van een

misdadiger werd uitgevoerd. Verder zorgden zij voor de veiligheid op straat en regelden zij de verdediging van de stad.

De stad werd verdedigd door de **schutterij**. Dat is een stadsleger. Als de stad in gevaar was, verdedigde dit leger de stad. Het beschermde de stad bij een aanval, oproer of brand. Ook was de schutterij aanwezig als er belangrijk bezoek was en bij feestelijke intochten. De schutters oefenden regelmatig en hielden 's nachts de wacht op de stadsmuren. In het begin waren de schutterijen ingedeeld volgens het wapen dat zij gebruikten, bijvoorbeeld de voetboog- en handboogschutterij.

19 Welke mensen waren in de middeleeuwen vrij en welke niet?

	Vrij	Niet vrij
De heer		
Horigen		
Inwoners van een stad		

20 a ^(t) Een schout was een belangrijk persoon in de middeleeuwse stad. Wat waren de belangrijkste taken van een schout?

- A Rechtspreken en bidden voor de mensen.
- B Rechtspreken en de wijken beschermen.
- C Rechtspreken in de stad en misdadigers straffen.

b Bestuurde de schout de stad in zijn eentje?

Ja / Nee, want .....

.....

21 Welk recht hoort bij stadsrechten en welk recht hoort bij de heer?

	Stadsrechten	De heer
Bouwen van een stadsmuur		
Eigen munt maken		
Benoemen van de schout		
Zelf de stad besturen		

22 a (t) Wat was de belangrijkste taak van de schutterij?

.....

.....

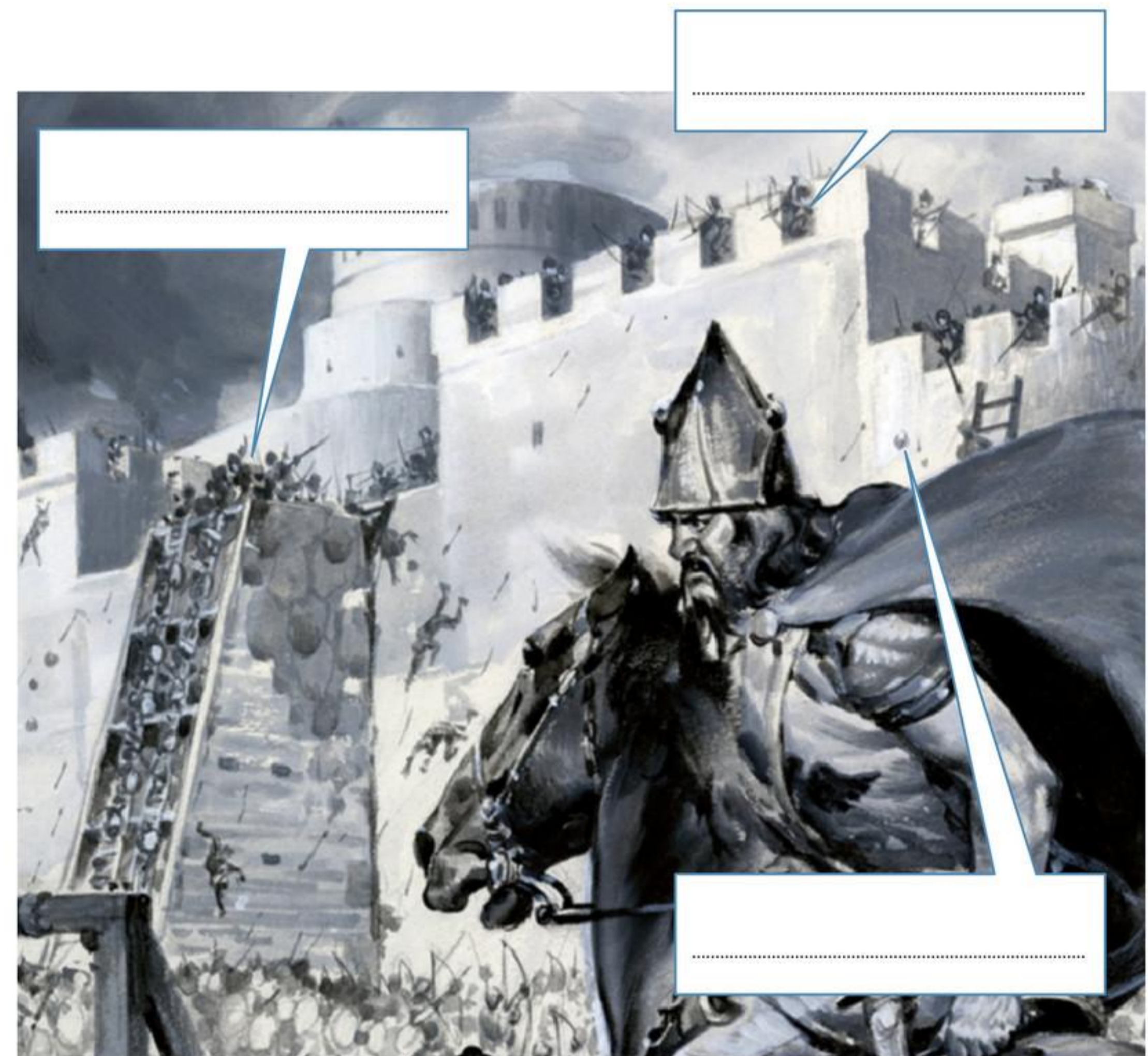
.....

b Welke taak had de schutterij nog meer?

.....

.....

23 De steden hadden hoge muren om de vijand buiten te houden. Om zich te verdedigen zetten de steden boogschutters en zwaardmannen op de hoge muren. Ook gebruikten ze grote stenen om op de aanvallers te gooien. Waar gebeurde dat? Zet de volgende woorden op de goede plek in de afbeelding: *boogschutters* • *grote stenen* • *zwaardmannen*.

24 a Streep het foute woord door.

In onze tijd maken steden *wel* / *geen* eigen wetten.

b Veel steden in de middeleeuwen mochten hun eigen wetten maken. Wat was hiervan een gevolg?

- A De straf die je voor een misdrijf kreeg, kon verschillen per stad.
- B Elke stad had zijn eigen bestuur.
- C In het hele land golden dezelfde regels.

Intro

Een pizzapunt eten met je hand, dat lukt nog wel. Maar je handen in de spaghetti stoppen, dat ziet er wel heel raar uit. Om schoon te worden stap je onder de douche of in bad. We vinden dat heel gewoon. Hoe ging dat in de middeleeuwen?

25 Gebruik bron 4, 5 en 6. Hoe deden ze het in de middeleeuwen en hoe doen wij het nu? Eén antwoord krijg je alvast.

	Middel- eeuwen	Nu
Gebruik van mes en vork		x
Gebruik van servet		
Brood als bord		
Badkamer in huis		
Eten tijdens een wasbeurt		
Samen met vreemden in bad		

Bron 4 Aan tafel in de middeleeuwen.

Op een middeleeuwse eettafel stonden géén borden. Een stuk brood werd gebruikt als bord. Vorken, behalve grote vorken in de keuken, gebruikte men ook niet. Op tafel lagen alleen messen en lepels. Mensen aten met de handen. Een servet was daarom heel belangrijk. Dat heette toen een ‘tafeldweil’.

Bron 5 Toilet maken.

In de middeleeuwse huizen waren géén badkamers. Voor een flinke poetsbeurt gingen mensen naar het badhuis. Daar was het niet ongezeellig. Je ging met meerdere mensen in één grote wastobbe. Ook kon je er soms wat eten en drinken.

Bron 6 Een badhuis in de middeleeuwen (1514).

26 Dek de tafel voor een gezin in de middeleeuwen. Hoe ziet de tafel eruit? Streep de foute woorden door.

Op de tafel staan *wel / geen* borden.

Op de tafel liggen *messen / vorken*.

Op de tafel ligt *wel een / geen* tafeldweil.

27 Stel, je hebt geen badkamer thuis. Wat zou je kunnen doen om toch fris naar school te gaan? En wat zou *jij* doen? Zet de zinnen in de volgorde die jij zou kiezen: van eerste keuze naar laatste keuze.

- A Extra deodorant gebruiken
- B In een riviertje springen
- C Naar de sauna gaan
- D Naar het zwembad gaan

.....
 .....

Intro

De burgers van een grote stad zijn op zoek naar een nieuwe schout. Jij hebt wel zin in die baan. Maar een schout moet wel precies weten wat er in de stad gebeurt. Test jouw kennis van de stad en word de nieuwe schout!

28 Vul de ontbrekende woorden in. Kies uit:

geld • koopmannen • stad • voedsel.

Een markt is een plek waar ..... hun producten verkopen. Op een markt wordt met ..... betaald. Naast ..... worden op een markt ook ambachtsproducten verkocht. Een markt is heel belangrijk voor de stad. Een ..... verdient veel geld aan een markt.

29 De gevangenis is streng beveiligd. Alleen met de code krijgt een nieuwe schout de sleutel in handen. Kraak jij de code?

a Vul het woord in en onderstreep de gevraagde letter.

1e letter van de plaatsen die weer ontstaan rond het jaar 1000: .....

1e letter van het geld dat schepen betaalden om voorbij een stad te varen: .....

3e letter van een plaats met eigen bestuur en rechten: .....

4e letter van het in- en verkopen van producten: .....

1e letter van de stenen bescherming rond een stad: .....

3e letter van de plaats waar handelaren hun producten verkopen: .....

2e letter van degene die jou als schout benoemt: .....

2e letter van het stadsleger: .....

1e letter van de uitvinding waardoor dieren makkelijker ploegen konden trekken:

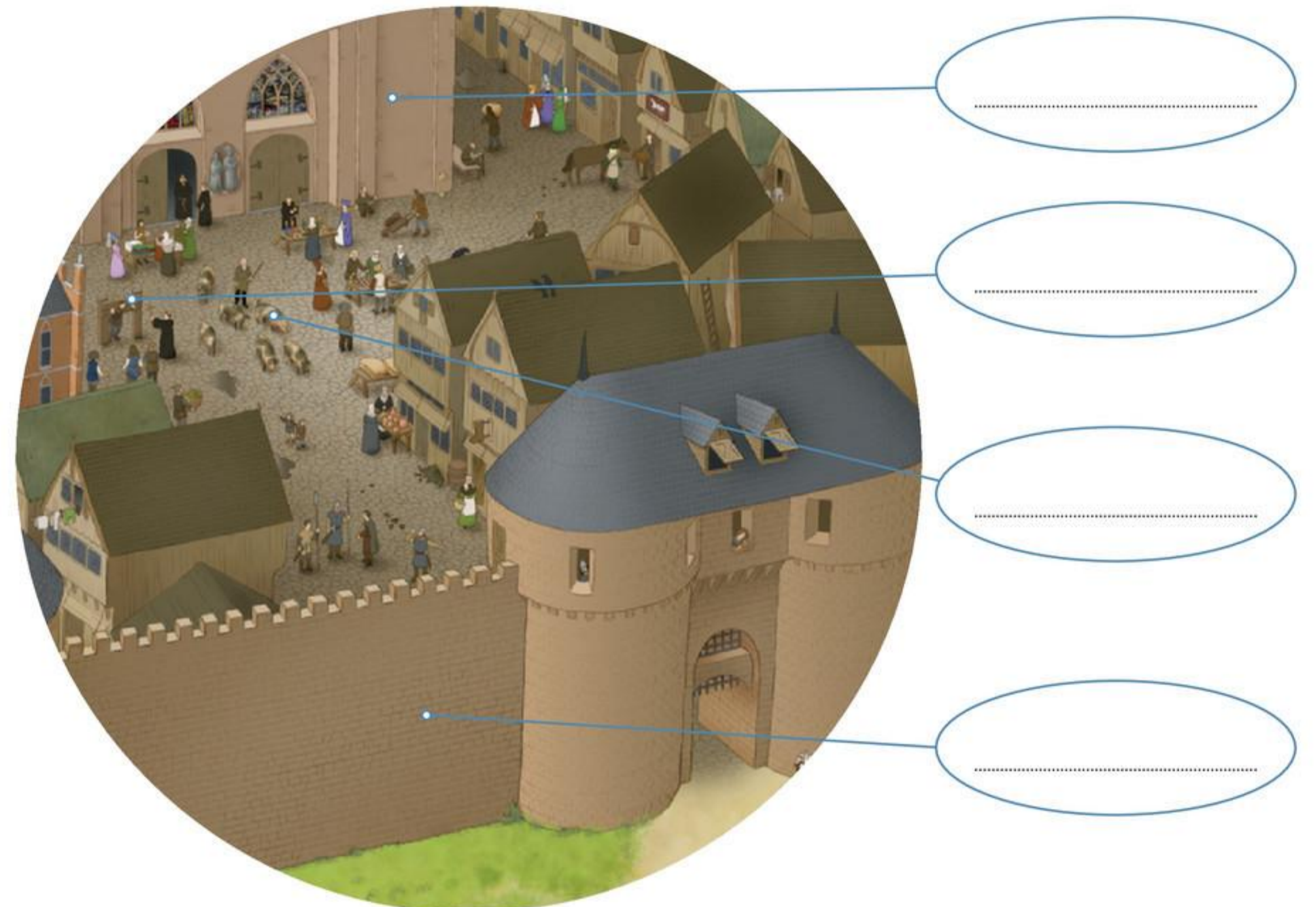
.....

4e letter van het geld dat een stad zelf mocht maken: .....

b Kraak de code! Welk woord vormen de onderstreepte letters uit vraag a?

De code is: .....

30 a Zet de volgende woorden op de juiste plaats in de afbeelding: *kerk • stadsmuur • straf krijgen • varkens.*

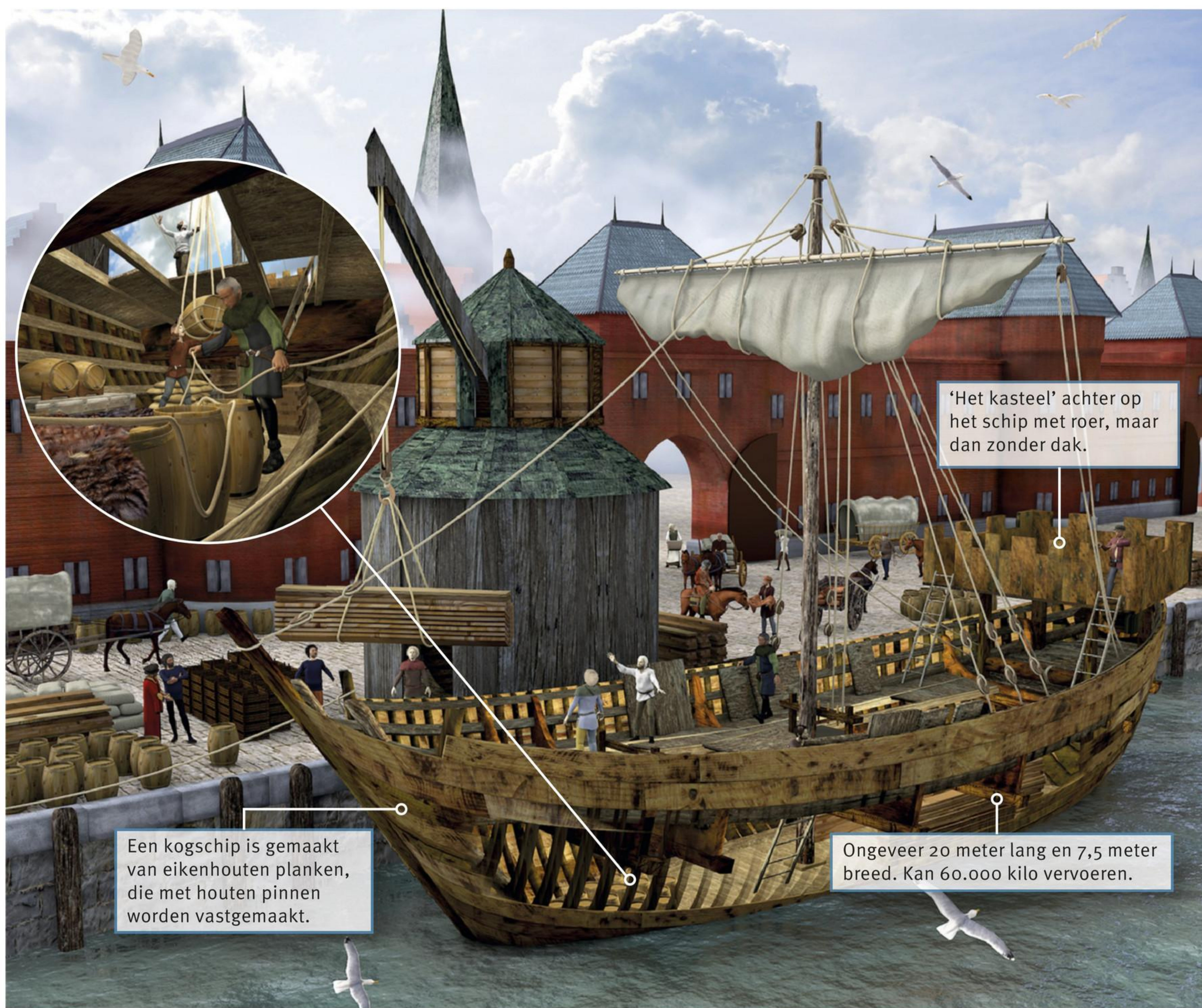
b Welke plekken hebben te maken met stadsrechten?

.....

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§3 Leven in de stad

BASIS

Bron 1 Een middeleeuws kogschip.

Intro

Otto en zijn broer Anton staan op de kade van de drukke haven. Dat doen ze zo vaak mogelijk, want er is zoveel te zien! Otto is onder de indruk van het enorme schip dat net is aangekomen. Het is veel groter dan de schepen die hij kent. Een matroos die op het dek staat, ziet de jongens kijken. 'Mooi hè, zo'n kogschip? Dat is nog eens wat anders dan die koektrommels hier!' roept hij. 'En je kunt ermee de zee op, ook als het helemaal vol zit. En er gaat nogal wat in hoor. Meer dan jullie in een week aan boord kunnen tillen, hahaha.' De vader van Otto en Anton is wijnhandelaar. Hij komt ook een kijkje nemen bij het schip. Niet zomaar, want het ruim, onder in het schip, ligt vol met vaten Franse wijn. Die verkoopt hij in de stad.

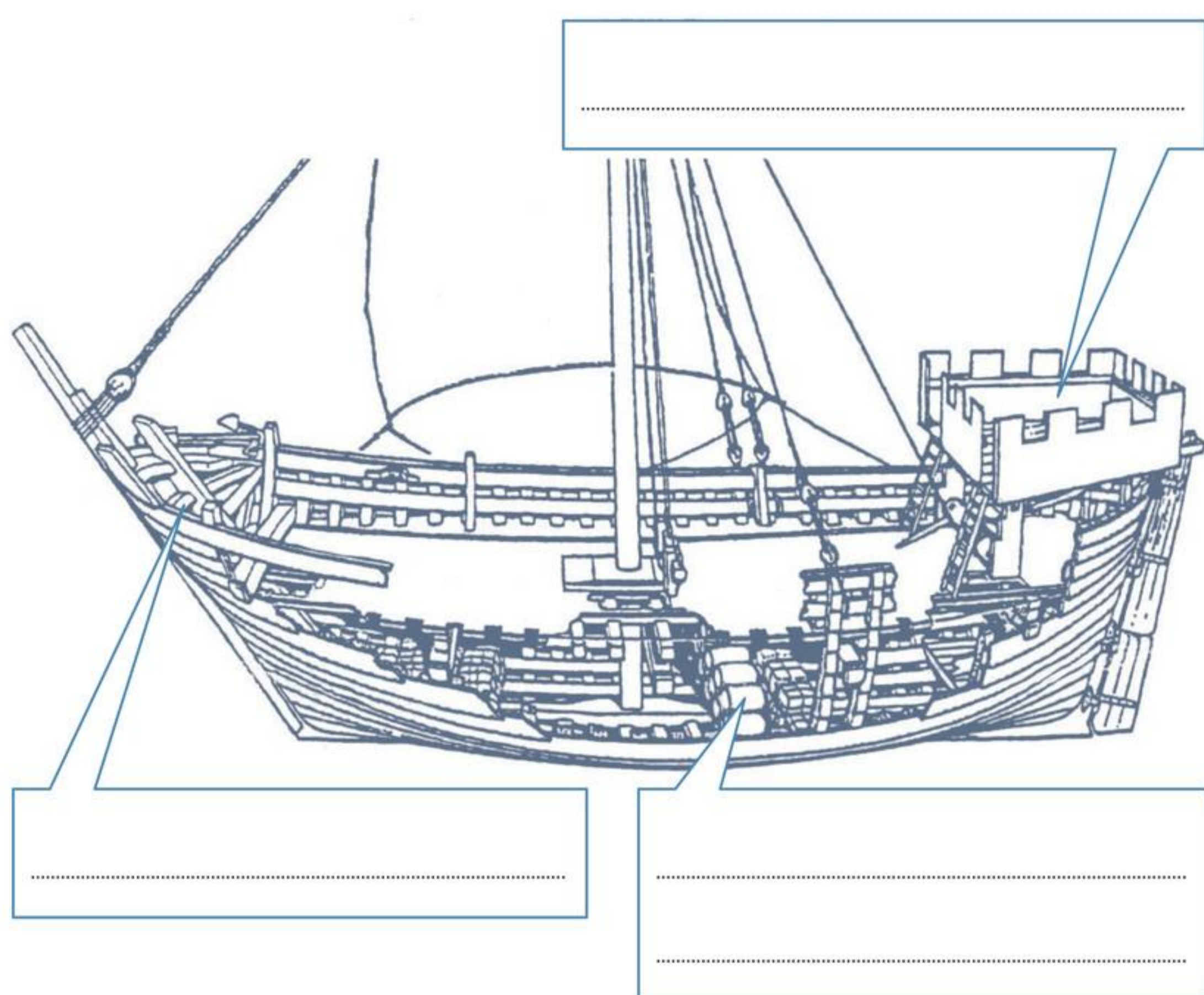
De vraag van deze paragraaf is:

Hoe zag het leven in een middeleeuwse stad eruit?

1 Er zijn drie nieuwe vrachtjes geleverd voor het kogschip:

- een ton met gezouten haring om mee te nemen;
- een pak met spijkers om het schip te repareren;
- een brief voor de kapitein met daarin de bestemming voor de komende reis.

Waar wordt elk pakketje gebracht? Zet elk pakketje op de juiste plaats in de afbeelding. Kies uit: *brief* • *spijkers* • *gezouten haring*.

2 In de tijd van steden en staten werden de schepen beter.

Lees de intro nog eens goed door. Waarom was het kogschip beter dan andere schepen? Maak de zinnen af.

Een kogschip heeft .....

Een kogschip kan .....

3 Gebruik bron 1. Waarom is het heel handig voor een schip om een groot ruim te hebben?

- A Dan heb je een beter uitzicht.
- B Dan heb je meer ruimte om te slapen.
- C Dan kun je meer producten meenemen.
- D Dat ziet er mooier uit.

4 Gebruik bron 1. Wat hoort bij een kogschip? Vier antwoorden zijn goed.

- A De Romeinen hadden het kogschip al.
- B Heeft een groot ruim.
- C Heeft een kasteel.
- D Heeft een zeil.
- E Is 40 meter lang.
- F Is gemaakt om op vakantie te gaan.
- G Is gemaakt van eikenhouten planken.
- H Vaart alleen in Nederland.

5 De kapitein van het kogschip zoekt nog een nieuwe matroos! Ben jij geschikt om te werken op een middeleeuws kogschip? Doe de test! Zet kruisjes op de juiste plaats. Lees daarna onder aan deze bladzijde of jij geschikt bent als matroos!

Uitspraak	Ja	Nee
Je bent lenig.		
Je bent moedig.		
Je hebt goede ogen.		
Je hebt goede oren.		
Je kunt hard werken.		
Je wordt nooit zeeziek.		
Je hebt nooit heimwee.		
Je bent niet bang voor zeemonsters.		

Overal 'ja'? Gefeliciteerd! Je bent geschikt om mee te gaan op het kogschip. Ja, zelfs het overwinnen van heimwee is nodig om mee te kunnen als matroos op een middeleeuws kogschip.

Leerdoel

Ik kan uitleggen wat een ambachtsman doet.

Leertekst

In de stad woonden burgers. Dat waren vrije mensen. Ze verdienden hun geld met de handel en met het maken van producten. Eten kochten mensen op de markt. Wat ze verder nodig hadden, werd in werkplaatsen gemaakt door **handwerkslieden**. Dat zijn mensen die één beroep uitoefenen waarbij ze met de hand een product maken. Er waren hele straten met werkplaatsen van mensen met hetzelfde beroep.

In de stad werd elke werkplaats geleid door een meester. Er ontstonden al snel **gilden**. Dat zijn verenigingen van mensen met hetzelfde beroep. Je moest lid zijn van een

gilde om je werk in de stad te mogen doen. Een goede handwerksman begon als leerling bij een meester. Een goede leerling werd na een paar jaar gezel. Als hij een meesterproef had gedaan, was hij ook meester en mocht hij lid worden van een gilde.

Een gilde had twee grote voordelen. Het eerste voordeel was dat de meesters samen de regels opstelden. Die regels gingen over werktijden, opleiding en over de prijs en de kwaliteit van de producten. Zo zorgden ze ervoor dat leden van een gilde niet met elkaar concurreerden. Het tweede voordeel was dat de leden van een gilde elkaar steunden bij overlijden of ziekte.

6 ^t Hoe heten mensen die een beroep uitoefenen waarbij ze met de hand producten maken?

- A Gezellen.
- B Handwerkslieden.
- C Leerlingen.
- D Meesters.

7 Op welke twee manieren verdienden mensen in de stad hun geld in de middeleeuwen?

.....
.....

8 a ^t Wat was een gilde?

.....
.....

b In welke volgorde leerde je in de middeleeuwen een beroep? Zet de volgende woorden in de goede volgorde: *gezel • leerling • meester*.

.....

c Wanneer mocht een gezelschap lid worden van een gilde?

.....
.....

Bron 2

9 Gebruik bron 2. Wat hoort bij deze mensen?

Maak de zinnen kloppend.

Deze mensen zijn *vrij* / *niet vrij*, want ze wonen in de ..... Om ambachtsman te worden moet je eerst heel veel *betalen* / *leren*. Daarom word je ..... bij een meester. Als je meester wilt worden, moet je een *belofte* / *meesterproef* doen.

10 Waaraan kun je in steden soms nog zien dat er gilden waren?

- A Aan straatnamen, zoals de Weverstraat of Bakkerstraat.
- B Alle bakkers zitten nog steeds in de Bakkerstraat.
- C In de stad zijn nog steeds heel veel werkplaatsen.

11 ^t Lid worden van een gilde had twee grote voordelen. Onderstreep deze twee voordelen in tekst A 'Leerling en meester'.

B Smerig en smakeloos?

Leerdoel

Ik kan beschrijven wat mensen aten en dronken.

Leertekst

In de middeleeuwen aten en dronken de mensen anders dan wij. Vlees en wijn kwamen alleen bij rijke mensen op tafel. Gewone mensen aten vis, brood of pap. En ze dronken meestal bier, omdat dat schoner en dus veiliger was dan het smerige water. In het eten werden **specerijen** uit het Midden-Oosten gebruikt. Specerijen zijn planten of kruiden zoals peper, nootmuskaat en kruidnagel. Deze en andere specerijen maakten het eten lekkerder. En een stukje kruidnagel in je kies helpt tegen kiespijn.

In de steden was het vaak een vieze boel. Mensen gooiden hun etensresten, huisvuil

en ontlasting gewoon op straat. Ook liepen er allerlei dieren door de straten, zoals honden en varkens. Het stadsbestuur probeerde met regels de overlast van vuil en stank te bestrijden. Zo was het verboden om vuilnis te dumpen en was er soms een vuilnisophaaldienst. Het stadsbestuur lette ook op de kwaliteit van het voedsel. Vlees en ander eten dat op de stadsmarkten te koop was, werd eerst gekeurd.

De Romeinse en islamitische gewoonte om te baden in badhuizen bestond ook nog tijdens de middeleeuwen. Mensen namen een bad om weer schoon te worden, maar ook tegen bijvoorbeeld huidziekten en pijn.

12 Wat aten en dronken de mensen in de middeleeuwen? Vul de ontbrekende woorden in. Kies uit: *bier* • *pap* • *vlees* • *wijn*.

	Rijke burger	Arme burger
Eet:		
Drinkt:		

13 ^t Wat zijn drie voorbeelden van specerijen?

- A Bonen.
- B Erwtten.
- C Kruidnagel.
- D Nootmuskaat.
- E Peper.
- F Rode kool.

14 Waarom waren specerijen zo populair in Europa? Streep de foute woorden door. Specerijen waren populair in Europa, omdat ze het eten *gezonder / lekkerder* maakten. Ook werden specerijen gebruikt als *lekkernij / medicijn*. Specerijen kwamen uit *Europa / het Midden-Oosten* en waren dus heel *duur / goedkoop*.

15 Met welke regels probeerde het stadsbestuur de stad schoon te houden?

.....
 .....
 .....

16 Van wie hadden de middeleeuweners de gewoonte van badhuizen overgenomen?

.....

17 Gebruik bron 3. Ziekten konden zich snel verspreiden doordat mensen minder gezond leefden.

Gelden de volgende uitspraken voor iemand uit de middeleeuwen of voor iemand van nu?

Uitspraak	Middel- eeuwen	Nu
Ik was me minimaal vijf keer per week.		
Ik poets mijn tanden nooit.		
Ik gooi mijn ontlasting op straat.		
Ik drink bier, want het water is smerig.		
Ik ga naar de dokter als ik ziek ben.		
Ik ga naar het badhuis.		

Bron 3 In de steden liep vee als kippen en varkens gewoon over straat.

Leerdoel

Ik kan uitleggen wat de gevolgen van de pest waren.

Leertekst

In 1347 kwam een boot uit Caffa, een verre haven, aan in het zuiden van Italië. Op die boot liepen ratten met vlooiën rond. De vlooiën sprongen over naar mensen. Als je door zo'n vlo werd gebeten, zorgde dat voor een dodelijke ziekte: de **pest**. De pest veroorzaakte zwarte bulten en vlekken over je hele lichaam, waarna je snel stierf. Deze ziekte werd daarom ook wel de zwarte dood genoemd.

Natuurlijk gingen dokters op zoek naar geneesmiddelen. Maar die werden niet gevonden. De pest was een zeer

besmettelijke ziekte. In de middeleeuwen stierven er miljoenen mensen aan.

Doordat zoveel mensen overleden, veranderde er veel. Zo bleef boerenland onbewerkt en stonden veel huizen leeg. De handel liep terug en er was bijna geen bestuur meer. Dat had grote gevolgen. Doordat er geen voedsel meer werd geproduceerd, ontstonden hongersnoden. Mensen verzwakten door het tekort aan voedsel en gingen dood. Er ontstond chaos omdat er geen bestuurders meer waren. Het duurde meer dan 200 jaar voordat er weer evenveel mensen in Europa woonden als toen de pest uitbrak.

18 Waardoor kregen mensen de pest?

- A Het water was te ongezond om te drinken.
- B Mensen niesden in elkaars gezicht en werden daar ziek van.
- C Vlooiën van ratten sprongen over op mensen.

19 ^t Leg uit waarom de pest ook wel de zwarte dood heet.

.....
.....
.....

20 Gebruik bron 4.

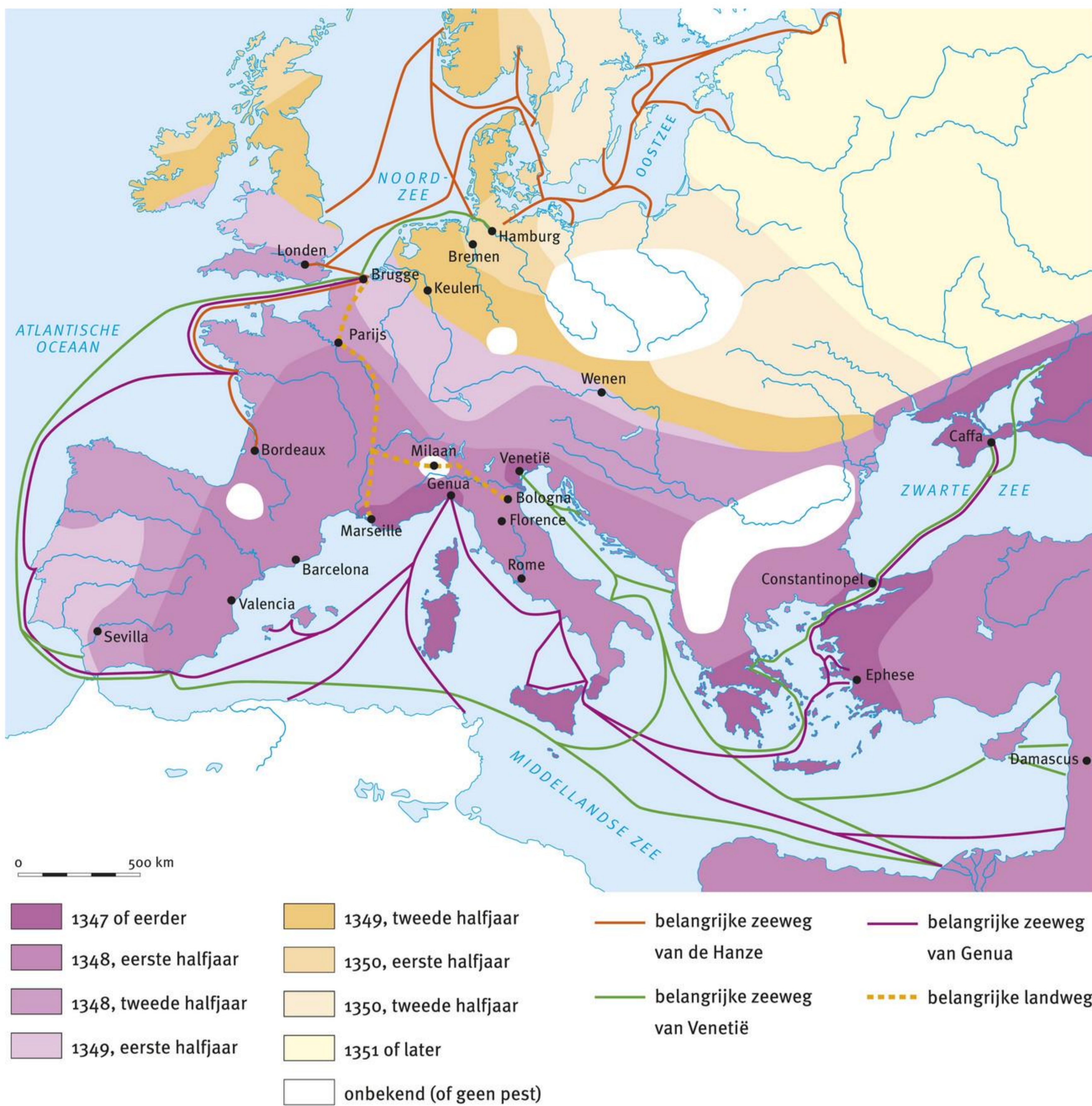
a Hoe verspreidde de pest zich over Europa? Zet de steden in de goede volgorde. Begin met de stad waar eerst de pest kwam.

- A Brugge
- B Caffa
- C Florence
- D Hamburg
- E Parijs

De goede volgorde is: .....

b Streep de foute woorden door.

Vanuit Caffa verspreidde de pest zich vooral over *land / zee*. Daar liep *een / geen* belangrijke handelsroute.

Bron 4

21 Hieronder staan zes gevolgen van de pest.

Welk gevolg was er direct? En welke gevolgen kwamen pas later?

Gevolg	Direct	Pas later
De handel lag bijna stil.		
Er ontstonden hongersnoden.		
Er was bijna geen bestuur meer.		
Huizen stonden leeg.		
Land bleef onbewerkt.		
Mensen werden ziek en gingen dood.		

22 Gebruik bron 5. Wat is hier afgebeeld?

- A Een handelaar in specerijen.
- B Een leerling van het beddengilde.
- C Een vrouw die gaat zwemmen.
- D Iemand die de pest heeft.

Bron 5

Moord op een graaf

Graaf Floris V van Holland werd geboren in 1254. Hij hield erg van jagen. Op een zomerdag in 1296 ging hij met twee edelen op jacht. Maar de edelen namen hem gevangen. Ze sloten hem op in kasteel Muider slot. Toen de boeren dit hoorden, trokken ze naar het kasteel. Ze wilden Floris bevrijden. De edelen bonden toen Floris op een paard en deden een handschoen in zijn mond. Zo vertrokken ze in vliegende vaart. Floris probeerde te vluchten, maar zijn paard sprong in een sloot. Eén edelman trok zijn zwaard en stak Floris V dood.

De vraag is:

Waarom wilden de boeren graaf Floris V helpen?

Bron 8 Floris valt met zijn paard en wordt vermoord.

23 Gebruik bron 6 en 7. Wat deed graaf Floris V voor de boeren?

	Waar	Niet waar
Hij was heel streng.		
De boeren kregen hun oude rechten terug.		
Hij hief hoge belastingen.		
Hij beschermde hen.		
Hij was goed voor hen.		

24 Gebruik bron 7. Streep de foute woorden door. Graaf Floris V was een *goede / slechte* bestuurder van het gebied Holland. Hij zorgde voor *armoede / welvaart* en *oorlog / rust*. De belastingen waren laag. De *boeren / edelen* waren daar blij mee. Zij waren *vóór / tegen* graaf Floris V. De *boeren / edelen* zetten de graaf gevangen.

25 Gebruik alle bronnen en de tekst ‘Moord op een graaf’ bij deze opdracht. Waarom wilden de boeren graaf Floris V helpen te vluchten?

.....

.....

.....

Bron 6 Graaf Floris V ontmoet een boerengezin.

Bron 7 Het bestuur van Floris V, graaf van Holland.

Floris V bestuurde zijn gebied vanuit Den Haag. Hij zorgde voor rust en welvaart in zijn graafschap. De handel in de steden bloeide op. De belastingen bleven laag. De boeren kregen hun oude rechten terug. Floris beschermde hen tegen de adel. Hierdoor kreeg graaf Floris V de bijnaam ‘de god van de boeren’.

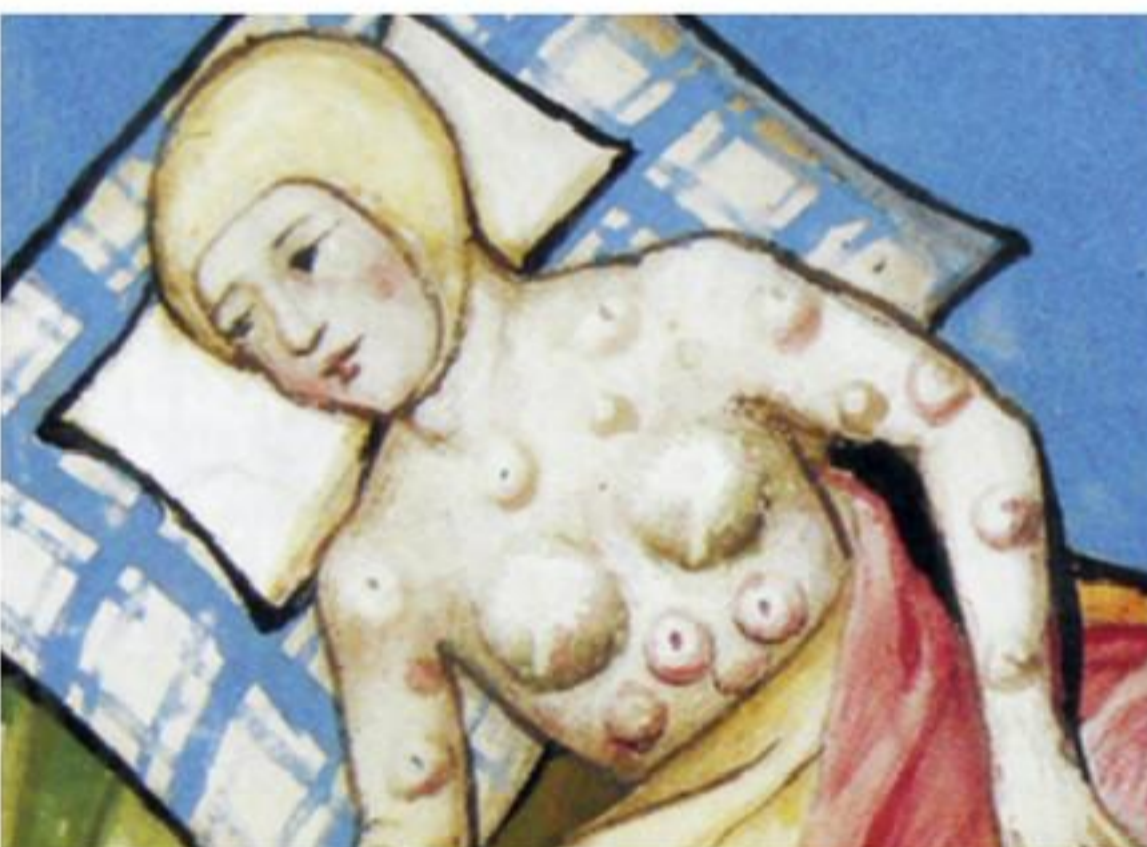
26 Zet de volgende woorden op de juiste plaats in het schema: *de zwarte dood* • *één beroep uitoefenen* • *jezelf niet wassen* • *meesterproef* • *rat met vlooien* • *vieze straten*.
 Let op: je mag de woorden maar één keer gebruiken.

.....
 .....
 .....

.....
 .....
 .....

.....
 .....
 .....

27 In deze woordzoeker staan vier begrippen uit deze paragraaf. Zoek ze allemaal.

P	E	S	T	K	S
E	M	A	V	D	P
W	D	X	M	A	E
G	G	F	L	O	C
E	B	G	K	Z	E
Z	Y	I	A	L	R
E	Q	L	H	C	IJ
L	U	D	R	A	E
B	I	E	T	V	N

28 Wat betekenen de begrippen uit vraag 27? Vul ze op de juiste plaats in.

In een ..... zijn mensen verenigd die hetzelfde beroep uitoefenen.
 De ..... was een dodelijke ziekte, die door ratten met vlooien werd verspreid.
 ..... zijn planten of kruiden die worden gebruikt voor medicijnen en lekkerder eten.
 Een ..... doet een meesterproef.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§4 De eerste staten

Bron 1 Karel de Stoute is in 1473 bij een bijeenkomst van de Grote Raad. Dat was een rechtbank voor alle gebieden in zijn rijk die lagen in Frankrijk, België en Nederland.

Intro

Roderick, een soldaat in het leger van de koning, hoort schreeuwen: ‘Help, help, help!’ Hij ziet een man en een paard die midden op de vijver door het ijs zijn gezakt. Het is een soldaat van de andere partij. Die ga ik afmaken, denkt hij. Voorzichtig schuifelt hij over het ijs. Als hij bij de ruiter is, slaat hij hem met een paar flinke slagen met zijn zwaard morsdood. Maar wanneer hij goed kijkt naar zijn tegenstander, ziet hij dat het geen gewone soldaat is. Roderick schrikt: het is de aanvoerder van de tegenpartij, de beroemde Karel de Stoute. Hij heeft dat altijd een rare naam gevonden: ‘de Stoute’. Het moet iets betekenen als ‘de Dappere’. Roderick weet dat Karel houdt van oorlog voeren. Karel wil een rijk veroveren dat ligt tussen de Noordzee en de Middellandse Zee. Vanwege die droom heeft hij flink ruzie gekregen met de koning van soldaat Roderick, die heerst over Frankrijk. En die beroemde Karel de Stoute heeft Roderick nu doodgeslagen!

*De vraag van deze paragraaf is:
Hoe kregen koningen steeds meer macht?*

- 1 Karel de Stoute was een moedig man. Wat wist Roderick van hem?
- A Hij hield niet van oorlog voeren.
  - B Hij stierf in zijn bed.
  - C Hij wilde veel gebieden veroveren.
  - D Hij zocht geen ruzie met de Franse koning.

2 Gebruik bron 1. Zijn de zinnen waar of niet waar?

	Waar	Niet waar
De Grote Raad was een rechtbank.		
De Grote Raad sprak alleen recht voor inwoners van België.		
Karel de Stoute leefde in de 15e eeuw.		

3 Gebruik bron 1. Vul de ontbrekende woorden in. Kies uit: *baas* • *groot* • *makkelijker* • *veel*.
 In de rechtbank zaten ..... rechters.
 Dat is logisch, want zij moesten rechtspreken over een ..... gebied. Het was voor Karel de Stoute ..... om te besturen als de rechters ..... waren in al zijn gebieden.

4 Gebruik bron 2. Welke drie gebieden hoorden bij het rijk van Karel de Stoute?

- A Brabant.
- B Friesland.
- C Heel Frankrijk.
- D Holland.
- E Vlaanderen.

5 Gebruik bron 2. Zijn de volgende zinnen waar of niet waar?

Het rijk van Karel de Stoute lag aan de Noordzee: *waar / niet waar*

Het rijk van Karel de Stoute lag ook aan de Middellandse Zee: *waar / niet waar*

Bron 2 De groene gebieden hoorden tot 1477 bij het rijk van Karel de Stoute.

6 Stel dat jij Karel de Stoute was. Zou jij dan ruzie zoeken met de koning van Frankrijk? Ik zou *wel / geen* ruzie met hem zoeken, want

.....

.....

.....

.....

.....

7 Lees nog eens de intro en gebruik bron 2. Welke drie zinnen over Karel de Stoute zijn juist?

- A Hij voerde vaak oorlog.
- B Hij werd gedood tijdens een veldslag.
- C Hij wilde zijn rijk nog groter maken.
- D Ook Duitsland hoorde bij zijn rijk.
- E Zijn rijk grensde aan de Middellandse Zee.

Leerdoel

Ik kan uitleggen dat het lastig was om een rijk te besturen.

Leertekst

De rijkste en machtigste heren in een gebied werden koning. Zo ontstonden in de middeleeuwen overal koninkrijken. De adel hielp de koning bij het bestuur van zijn rijk. Edelen bestuurden stukken van het land van de koning en hielpen bij het voeren van oorlog. De grenzen van de koninkrijken veranderden vaak door veroveringen of erfenissen.

Het was niet gemakkelijk om een groot rijk te besturen. Ten eerste moesten koningen

steeds door hun koninkrijk reizen om te controleren wat er in de vele gebieden en steden gebeurde. Ze regelden dan allerlei zaken en hielden zich bezig met de rechtspraak. Ook controleerden ze of de adel wel gehoorzaam was aan de koning. Ten tweede waren er in elk gebied en in elke stad andere **wetten**. Een wet is een regel die door het bestuur is gemaakt. Iedereen in een bepaald gebied moet zich aan de wet houden. De koning moest rekening houden met al die verschillende afspraken in de steden en op het platteland.

8 Wie hielpen de koning bij het besturen van zijn rijk?

- A Andere koningen.
- B Boeren.
- C Edelen.
- D Soldaten.

9 Op welke twee manieren hielp de adel bij het bestuur van een koninkrijk?

.....

.....

.....

10 Gebruik bron 3. Wat wilden de inwoners van Holland en Zeeland?

Ze wilden dat:

- A de vorst hun gebieden helemaal zelf ging besturen.
- B de vorst hun meer rechten gaf.
- C de vorst hun rechten niet veranderde.

11 (t) Waarom was het lastig om een groot rijk te besturen? Onderstreep twee redenen in tekst A 'Overal verschillende wetten'.

12 Waarom controleerde de koning de adel?

- A Als de edelen deden wat ze wilden, raakte de koning zijn macht kwijt.
- B Om te voorkomen dat de adel zich vergiste in al die verschillende wetten.
- C Zodat hij zich bezig kon houden met de rechtspraak.

13 Wie maakten de wetten?

- A Bestuurders van een stad of gebied.
- B De koning.
- C Soldaten.

14 Waarom veranderden de grenzen van koninkrijken vaak?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Bron 3 Adel en rijke inwoners van Holland en Zeeland vragen een vorst om hun rechten niet af te nemen.

Leerdoel

Ik kan uitleggen wat een centraal bestuur is.

Leertekst

Koningen wilden af van al die verschillende wetten. Ze wilden liever wetten die voor het hele rijk hetzelfde waren. Koningen wilden bijvoorbeeld overal dezelfde belastingen kunnen heffen. Zo hoefden ze ook niet langer steeds rond te reizen door hun rijk.

Vanaf 1200 bleven koningen steeds vaker op één plaats. Ze bestuurden hun rijk dan vanuit deze 'hoofdstad'. Zo ontstond er een **centraal bestuur**. Dat is een bestuur vanuit één plaats, waarbij overal in het koninkrijk

dezelfde wetten en belastingen gelden.

Door het invoeren van een centraal bestuur ontstonden er op den duur **staten**. Een staat is een gebied met een centraal bestuur en met duidelijke grenzen. In een staat gelden overal dezelfde wetten en regels.

Maar er waren machtige edelen en rijke steden die zich verzetten tegen de invoering van een centraal bestuur. Zij wilden hun eigen regels en rechten houden. Sommige edelen en steden verzetten zich met succes. Zij behielden hun rechten.

15 Om welke twee redenen wilden koningen af van al die verschillende wetten in hun rijk?

- A Besturen is veel makkelijker als de wetten overal hetzelfde zijn.
- B Dan hoefde het leger minder grenzen te verdedigen.
- C Dan hoefden ze niet langer steeds rond te reizen door hun rijk.
- D Dan kon de adel veel beter rechtspreken.
- E Dan zouden er minder ruzies zijn tussen de steden en de adel.

16 (t) Wat is centraal bestuur? Streep de foute woorden door.

Dat is een bestuur vanuit *één plaats / meerdere plaatsen*, waarbij overal in het koninkrijk *dezelfde / verschillende* wetten en belastingen gelden.

17 (t) Wat is een staat?

- A Een gebied dat het recht heeft om eigen munten te maken.
- B Een gebied met duidelijke grenzen waar overal dezelfde wetten gelden.
- C Een gebied met eigen regels en overleg.
- D Een gebied waar een koning vanuit één plaats regeert.

18 Om welke drie redenen wilden de koningen graag een centraal bestuur?

- A Dan golden de wetten voor het hele gebied.
- B Dan kreeg de koning meer macht.
- C Dan kregen de steden meer macht.
- D Dan waren de belastingen overal hetzelfde.
- E Dan was het bestuur verdeeld over verschillende gebieden en steden.
- F Dan werd de adel belangrijker in het bestuur.

19 Streep de foute woorden door.

Koningen kregen het idee om overal in hun rijk dezelfde wetten te hebben. Dit past *wel / niet* bij het instellen van een centraal bestuur. Dit lukte *wel / niet* overal.

20 Gebruik bron 4. Je ziet de koning voor de stadspoort staan. Past deze bron bij centraal bestuur?

Ja / Nee, want .....

.....

.....

Bron 4

Leerdoel

Ik kan uitleggen hoe de koning zijn macht vergrootte.

Leertekst

Vanaf 1200 probeerden koningen hun macht te vergroten. Ze wilden zonder de hulp van de adel hun rijk besturen. Dat werd mogelijk doordat koningen steeds meer belastingen in geld ontvingen. Dat kwam door de terugkeer van de handel: hierbij werd weer geld gebruikt. Boeren betaalden voortaan hun pacht met geld en de koning kreeg ook belastinggeld uit steden. Met dit geld betaalden koningen:

- ambtenaren. Dat zijn mensen die in dienst zijn van het bestuur. Zij zorgen voor het uitvoeren van besluiten, bijvoorbeeld voor het innen van belastingen.
- een **huurleger**. Dat is een leger van soldaten die betaald worden om voor een koning te vechten.

Ambtenaren en huursoldaten

gehoorzaamden de koning, want zij werden door hem betaald. Voortaan had de koning de edelen en hun soldaten veel minder nodig. De adel werd op die manier minder belangrijk.

Hierdoor werden bijvoorbeeld de koningen van Frankrijk en Spanje steeds machtiger. Die landen werden sterke staten met een centraal bestuur en een koning aan het hoofd. Dat lukte niet overal, want sommige bestuurders van steden en sommige edelen verzetten zich met succes.

21 Welk begrip hoort bij: mensen in dienst van het bestuur die zorgen voor het uitvoeren van besluiten?

- A Adel.
- B Ambtenaren.
- C Belasting.
- D Huurleger.

22 ^t Wat is een huurleger?

- A Een groep ambtenaren die namens de koning rechtspreekt.
- B Een groep geestelijken die voor de koning bidt.
- C Een groep mensen die de koning helpt bij het bestuur.
- D Een groep soldaten die betaald worden om voor een koning te vechten.

23 Van welke groep wilde de koning macht afnemen om zelf meer macht te krijgen?

- A Van de adel.
- B Van de ambtenaren.
- C Van de boeren.
- D Van de soldaten.

24 a Hoe werden pacht en belasting betaald voordat er weer geld was?

.....
.....

b Waarom werd er weer geld gebruikt? Streep de foute woorden door.

Doordat er weer veel handel was, was het makkelijker om *te betalen met geld / te ruilen*.

c Bedenk nog een voordeel van betalen met geld.

.....
.....
.....

25 Welke twee zinnen passen bij een ambtenaar?

- A Deze man had vaak een eigen leger.
- B Deze man ontving inkomsten uit zijn landbezit.
- C Deze man was in dienst van de koning.
- D Deze man werd in deze stand geboren.
- E Deze man werd ontslagen als hij ongehoorzaam was.

Bron 5 Het schild van de familie van Bourgondië. De familie die een centraal bestuur bracht in de Nederlanden.

26 Gebruik bron 5. Aan het einde van de middeleeuwen probeerden koningen een centraal bestuur in te stellen.

Welke twee zinnen passen daarbij?

- A De koning deelde zijn macht met de steden.
- B De koning gebruikte verschillende soorten munten in zijn land.
- C De koning ging overal dezelfde belastingen heffen.
- D De koning liet de adel het land verdedigen.
- E De koning nam ambtenaren in dienst die hem hielpen bij het bestuur.

Leerdoel

Ik kan onderzoek doen met bronnen: een vraag stellen over het verleden.

Uitleg

Hoe stel je een goede vraag, als je iets wilt weten over het verleden?

Als je onderzoek doet naar het verleden, dan begin je met het stellen van een vraag. Die vraag gaat over iets wat je nog niet weet.

Bijvoorbeeld: hoe betaalden mensen elkaar in de middeleeuwen?

Daarna ga je op zoek naar bronnen die je kunnen helpen om die vraag te beantwoorden. Een bron geeft informatie over het verleden. Dat kunnen overblijfselen zijn, maar ook je geschiedenisboek is een bron. Dat heb je gezien in hoofdstuk 1. De informatie (of kennis) die je hebt verzameld, leidt vaak weer tot nieuwe vragen. Bijvoorbeeld: wie had het recht om munten te laten maken in de middeleeuwen?

Bron 6 Steden en gebieden mochten een eigen munt maken. Daardoor waren er verschillende munten, die elk een eigen waarde hadden. In 1433 liet de heer Filips de Goede een munt maken met de naam de vierlander. De munt werd gebruikt in Brabant, Vlaanderen, Henegouwen en Holland, allemaal gebieden van Filips.

27 Gebruik bron 6 en tekst B van paragraaf 2: ‘De rechten van de stad’. Hoe betaalden mensen elkaar in de middeleeuwen?

- A Alleen door goederen met elkaar te ruilen.
- B Er bestond één munt voor heel Europa.
- C Met munten en papiergeld.
- D Met verschillende soorten munten.

28 Gebruik bron 6. Streep de foute woorden door.

De munt in bron 5 heet de *hollander* / *vierlander*. De munt is gemaakt door een *heer* / *het stadsbestuur*. De munt was bruikbaar in *één stad* / *vier gebieden*.

29 Gebruik bron 6 en tekst B van paragraaf 2: ‘De rechten van de stad’. Wie maakte het geld in de middeleeuwen?

- A Alleen de heer maakte een eigen munt.
- B Alleen de steden maakten hun eigen munt.
- C De regering van een land maakte een munt voor iedereen.
- D Steden en de heer van een gebied maakten een eigen munt.

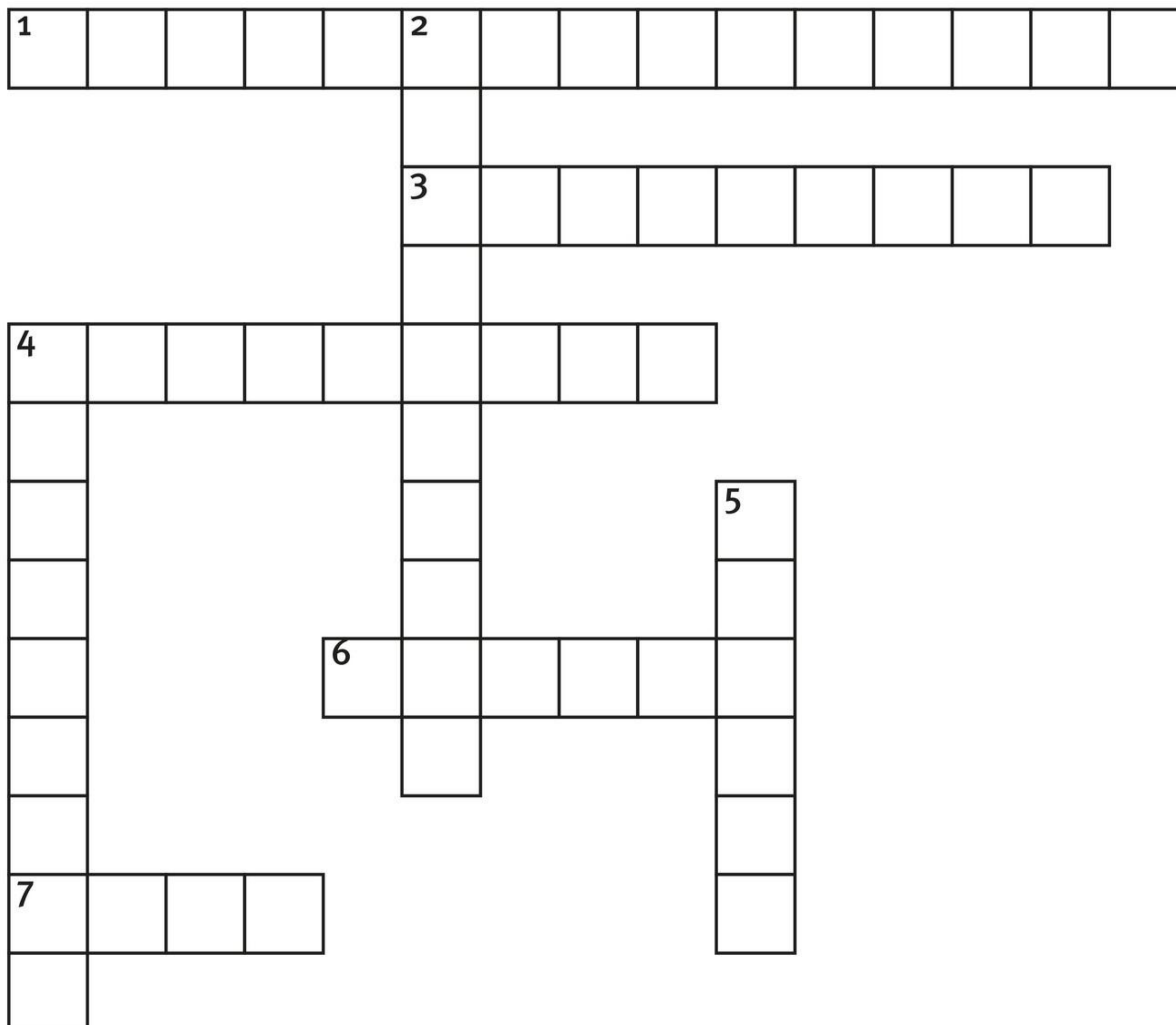
30 Maak de kruiswoordpuzzel.

Horizontaal

- 1 Bestuur vanuit één plaats. (15)
- 3 Dit moeten burgers betalen aan de koning, met geld of met een deel van de oogst. (9)
- 4 Leger van soldaten die betaald worden door de koning. (9)
- 6 Een ander woord voor regels. (6)
- 7 Helpt de koning bij het bestuur. (4)

Verticaal

- 2 Mensen in dienst van het bestuur die zorgen voor het uitvoeren van besluiten. (10)
- 4 Belangrijke stad van waaruit de koning zijn rijk regeert. (9)
- 5 Hoogste bestuurder van een koninkrijk. (6)

31 Een koning wil een gebied centraal besturen.

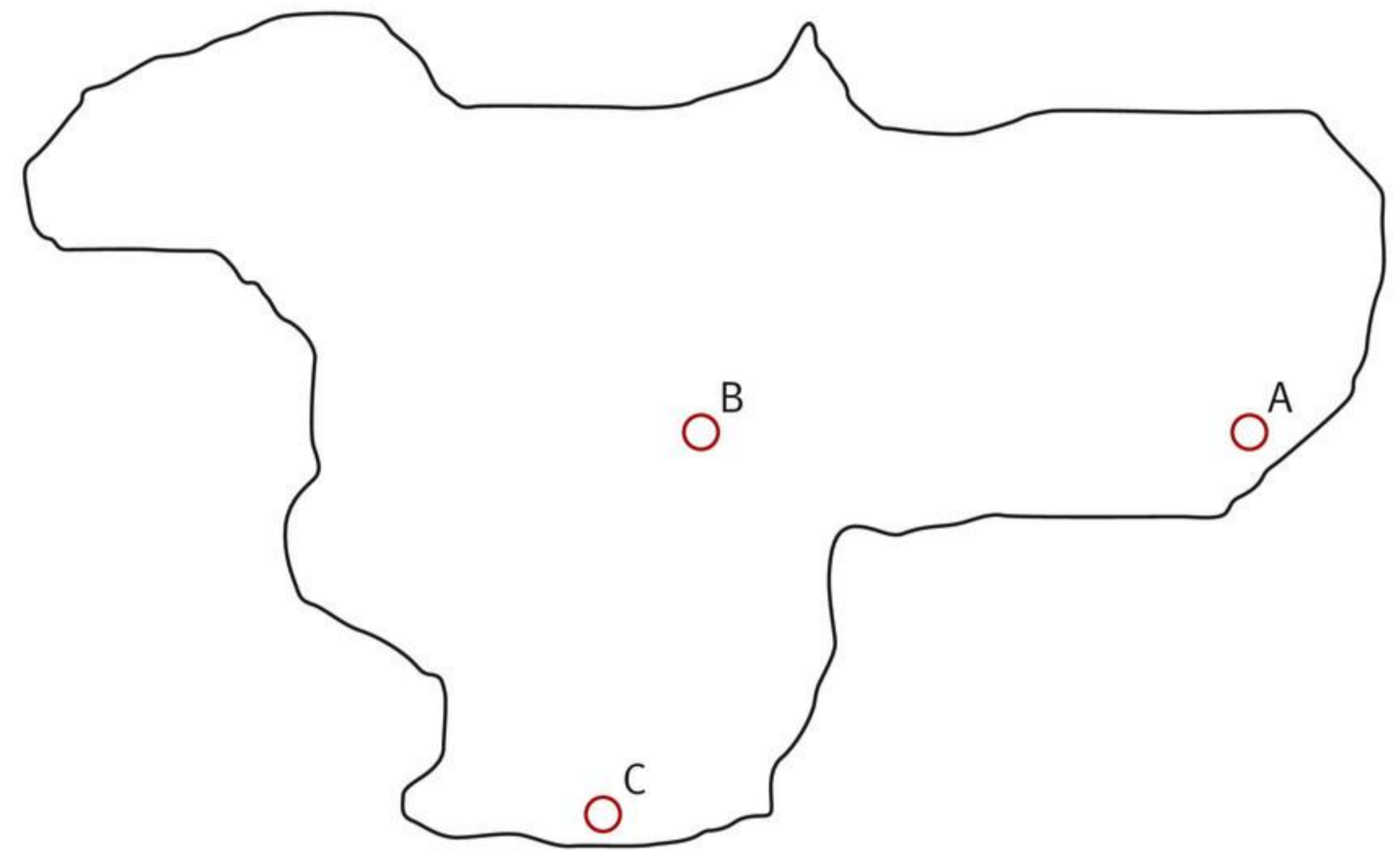
Welke plek kan hij volgens jou het beste kiezen? Leg je antwoord uit.

Plek A / B / C, want .....

.....

.....

.....

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§5 Samenvatten

Paragraaf 2

Leerdoelen

- Ik kan uitleggen hoe er weer handel kwam.
- Ik kan uitleggen hoe een stad werd bestuurd.
- Ik kan uitleggen hoe burgers zich beschermden.

- 1 Hoe kwam er weer handel? Streep de foute woorden door.
In de tijd van steden en staten gingen boeren steeds *meer / minder* produceren. Dat kwam doordat er *meer / minder* grond werd gebruikt. Daardoor ontstond er weer *handel / landbouw*. Om te handelen gingen mensen in een *dorp / stad* wonen. Die steden lagen vaak *aan een rivier / bij een bos*. Door de toename van *handel / mensen* werd een stad steeds rijker.
- 2 Hoe werd een middeleeuwse stad bestuurd? Streep de foute woorden door.
Sommige middeleeuwse steden kregen stadsrechten. Dat betekent dat zij *door de heer bestuurd werden / hun eigen bestuur hadden*. In het stadsbestuur zaten *ambachtslieden / rijke burgers*. In een stad hadden dus *wel / niet* alle burgers iets te vertellen in het bestuur.
- 3 Hoe beschermden burgers zich? Vul de woorden in op de juiste plaats. Kies uit: *burgers • schout • schutterij*.
De ..... beschermde de ..... van de stad tegen gevaar. De ..... zorgde voor recht en orde in de stad.

Paragraaf 3

Leerdoelen

- Ik kan uitleggen wat een ambachtsman doet.
- Ik kan beschrijven wat mensen aten en dronken.
- Ik kan uitleggen wat de gevolgen van de pest waren.

- 4 Wat doet een ambachtsman? Streep de foute woorden door.
Dat zijn mensen die *één beroep / meerdere beroepen* hebben waarbij ze met de hand een product maken. Door afspraken te maken over de prijs en de kwaliteit van producten maakte het *wel / niet* uit waar je het product kocht. Als een gilde afspraken maakte over de kwaliteit van het product, was een product *altijd / nooit* even goed. Op deze manier was er *wel / geen* concurrentie en verdiende elke meester *onvoldoende / voldoende*.
- 5 Wat aten en dronken mensen in de middeleeuwen? Zet de woorden op de juiste plaats. Kies uit: *bier • medicijnen • specerijen • vis, brood of pap • vlees • wijn*.
In de middeleeuwen aten rijke mensen ..... en dronken ze ..... Gewone mensen aten ..... en dronken meestal ..... In het eten werden ..... uit het Midden-Oosten gedaan. Soms werden die ook gebruikt als .....

6 Wat waren de gevolgen van de pest? Vul in of streep door. Tip: lees nog eens tekst C van paragraaf 3: 'De zwarte dood'.

Een gevolg dat mensen meteen merkten, was

Pas na een tijdje merkten mensen de volgende vijf gevolgen:

- 1 .....
- 2 .....
- 3 .....
- 4 .....
- 5 .....

Na meer dan 200 jaar woonden er in Europa *evenveel mensen als / meer mensen dan / minder mensen dan* toen de pest uitbrak.

Paragraaf 4

Leerdoelen

- Ik kan uitleggen dat het lastig was om een rijk te besturen.
- Ik kan uitleggen wat een centraal bestuur is.
- Ik kan uitleggen hoe de koning zijn macht vergrootte.

7 Om welke twee redenen was het voor een koning lastig om zijn rijk te besturen? Vul de ontbrekende woorden in. Kies uit: *adel • gebieden en steden • koning • munten en wetten*.

- 1 De ..... moest steeds door zijn rijk reizen om te controleren of de ..... wel gehoorzaam was.
- 2 Een middeleeuws koninkrijk bestond uit verschillende ..... met elk een eigen bestuur. Daardoor waren er in een koninkrijk bijvoorbeeld verschillende .....

8 Wat is een centraal bestuur?

.....
.....
.....

9 Hoe vergrootte de koning zijn macht? Vul de ontbrekende woorden in. Kies uit: *adel • ambtenaren • belasting • een huurleger • koning • pacht*.

De koning eiste van steden ..... en kreeg van boeren ..... Met dit geld betaalde hij:

- .....
- .....

Het gevolg hiervan was dat de ..... zijn macht verloor. Zo kreeg de ..... meer macht.

Vaardigheid

Leerdoel

- Ik kan onderzoek doen met bronnen: een vraag stellen over het verleden.

10 Gebruik bron 1. Je gaat onderzoek doen naar straffen in de middeleeuwen. Welke vraag kun je beantwoorden met deze bron?

- A Op welke dag werden misdadigers gestraft?
- B Verdiende deze persoon straf?
- C Wat heeft deze persoon fout gedaan?
- D Welke soort straf werd gegeven?

Bron 1

§6 Afsluiting

Oefenen voor je toets

1 Hoe ontstonden er steden rond het jaar 1000? Zet de gebeurtenissen in de goede volgorde, van vroeger naar later.

- A Bij marktplaatsen groeien dorpen uit tot steden.
- B De oogst neemt toe en wordt geruild of verkocht.
- C Er ontstaan marktplaatsen op kruispunten van wegen en/of rivieren.
- D Moerassen worden drooggemaakt om grond geschikt te maken voor de landbouw.
- E Steden krijgen stadsrechten.

De goede volgorde is: .....

2 Maak de juiste combinaties.

- A Gilde
  - B Huurleger
  - C Schout
  - D Schutterij
- 1 De voorzitter van de rechtbank
  - 2 Een leger dat de stad beschermde
  - 3 Een leger van soldaten die betaald werden om voor een koning te vechten
  - 4 Een vereniging van mensen met hetzelfde beroep

A hoort bij .....

B hoort bij .....

C hoort bij .....

D hoort bij .....

3 Streep de foute woorden door.

In de tijd van steden en staten gingen boeren steeds *meer / minder* produceren. Daardoor ontstond de *handel / landbouw*. Om te handelen gingen mensen in *dorpen / steden* wonen. Die lagen vaak *aan een rivier / bij een bos*. Door de toename van *handel / mensen* werden steden steeds rijker.

4 Wie had welke rechten? Streep de foute woorden door.

Bouwen van een stadsmuur: *heer / stad*

De schout benoemen: *heer / stad*

Een markt houden: *heer / stad*

Munten maken: *heer / stad*

Tol heffen: *heer / stad*

5 Welke twee grote voordelen had lid worden van een gilde?

- A Als je lid werd van een gilde, hoefde je niet te vechten in het leger.
- B De werkplaatsen lagen dicht bij elkaar, zodat de reis naar het werk niet ver was.
- C Een gilde stelde regels op, zodat handwerkslieden elkaar niet beconcurrerden.
- D Leden van een gilde betaalden minder belasting.
- E Leden van een gilde steunden elkaar als er iemand doodging of ziek werd.

6 Streep de foute woorden door.
 In de middeleeuwen aten arme burgers *pap* / *vlees*.
 Stadsbesturen *stonden toe* / *verboden* dat mensen afval op straat gooiden.
 Voedsel dat op de markt te koop was, werd *wel* / *niet* gekeurd.
 In de middeleeuwen gingen mensen *wel* / *niet* naar een badhuis.

- 7 a** Op welke manier kwam de pest naar Europa?
- A De dieren in de stad maakten de mensen ziek.
  - B Handelsschepen hadden ratten aan boord die besmette vlooiën hadden.
  - C Het stadsbestuur maakte te weinig regels voor een schone stad.
  - D Mensen leefden ongezond en werden daardoor ziek.

b Wat was het eerste gevolg van de pest?

.....

8 a Welke twee groepen werden belangrijker met het invoeren van centraal bestuur?

- A Ambtenaren.
- B Boeren.
- C De adel.
- D Handelaren.
- E Huursoldaten.

b Waarom lukte het de koning niet om overal een centraal bestuur in te voeren?

.....
 .....
 .....

9 Gebruik bron 1. Je gaat onderzoek doen naar vuil en stank in de middeleeuwse stad.

a Welke vraag kun je beantwoorden met deze bron?

- A Hoe probeerde het stadsbestuur de overlast van vuil en stank in de stad te bestrijden?
- B Wanneer probeerde het stadsbestuur de overlast van vuil en stank te bestrijden?
- C Welke overlast van vuil en stank probeerde het stadsbestuur in de stad te bestrijden?

b Gebruik bron 2. Wat kun je bewijzen met deze bron? Streep de foute woorden door. In bron 2 zie je dat dieren *soms* / *vaker* in de stad op straat poepten. Of het stadsbestuur hier regels voor heeft, kun je *wel* / *niet* zien, want daarvoor heb je een *geschreven* / *ongeschreven* bron nodig.

Bron 1

Bron 2

Begrippen

Paragraaf 2

markt

Een plek waar handelaren komen om producten te verkopen.

stadsrechten

Het recht dat burgers kregen om zelf hun stad te besturen en eigen regels te maken.

schout

De voorzitter van de rechtbank, die benoemd was door de heer van een gebied.

schutterij

Stadsleger dat de stad beschermde.

Paragraaf 3

handwerkslieden

Mensen die één beroep uitoefenen waarbij ze met de hand een product maken.

gilde

Een vereniging van mensen met hetzelfde beroep.

specerijen

Planten of kruiden zoals peper, nootmuskaat en kruidnagel.

pest

Een besmettelijke, dodelijke ziekte waarbij je zwarte bulten en vlekken over je hele lichaam krijgt.

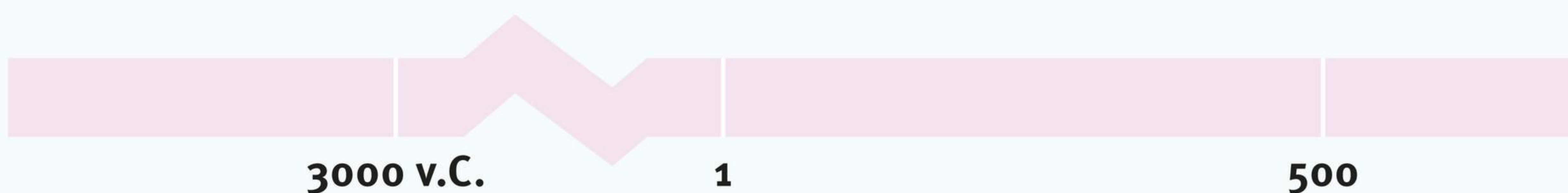
Paragraaf 4

wet

Een regel die door het bestuur is gemaakt.

Iedereen in een bepaald gebied moet zich aan de wet houden.

Tijdbalk

centraal bestuur

Een bestuur vanuit één plaats, waarbij overal in een gebied dezelfde wetten en belastingen gelden.

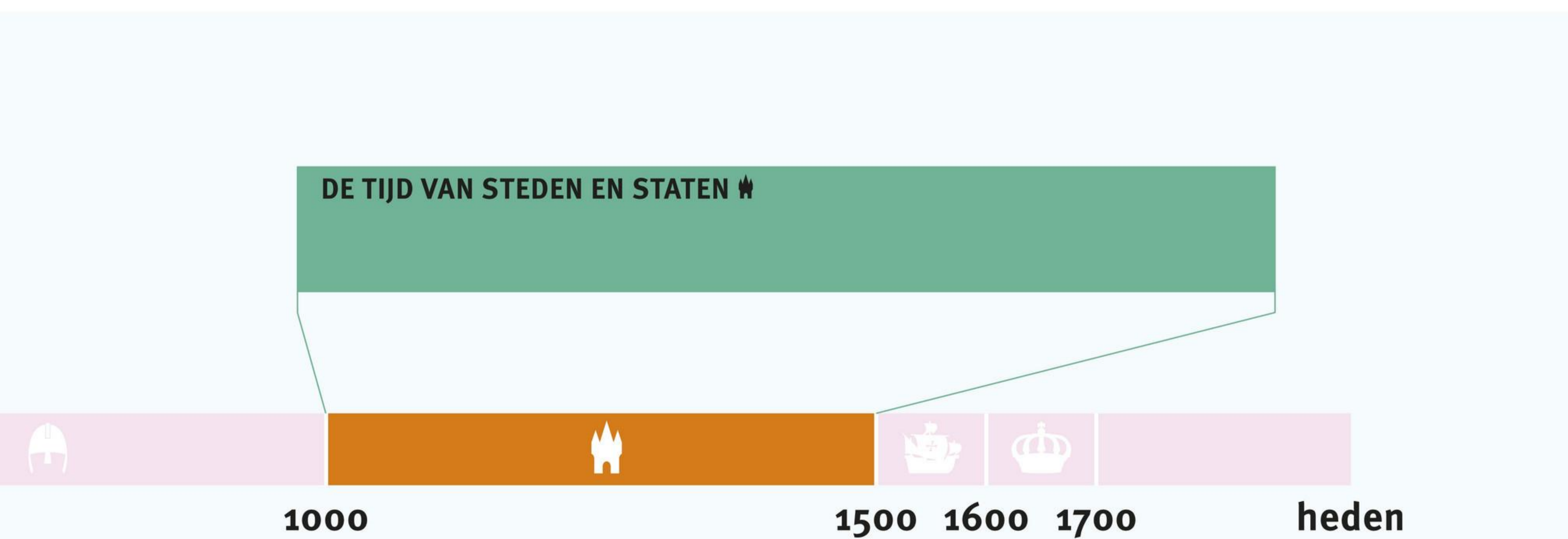
staat

Een gebied met een centraal bestuur en met duidelijke grenzen waar overal dezelfde wetten en regels gelden.

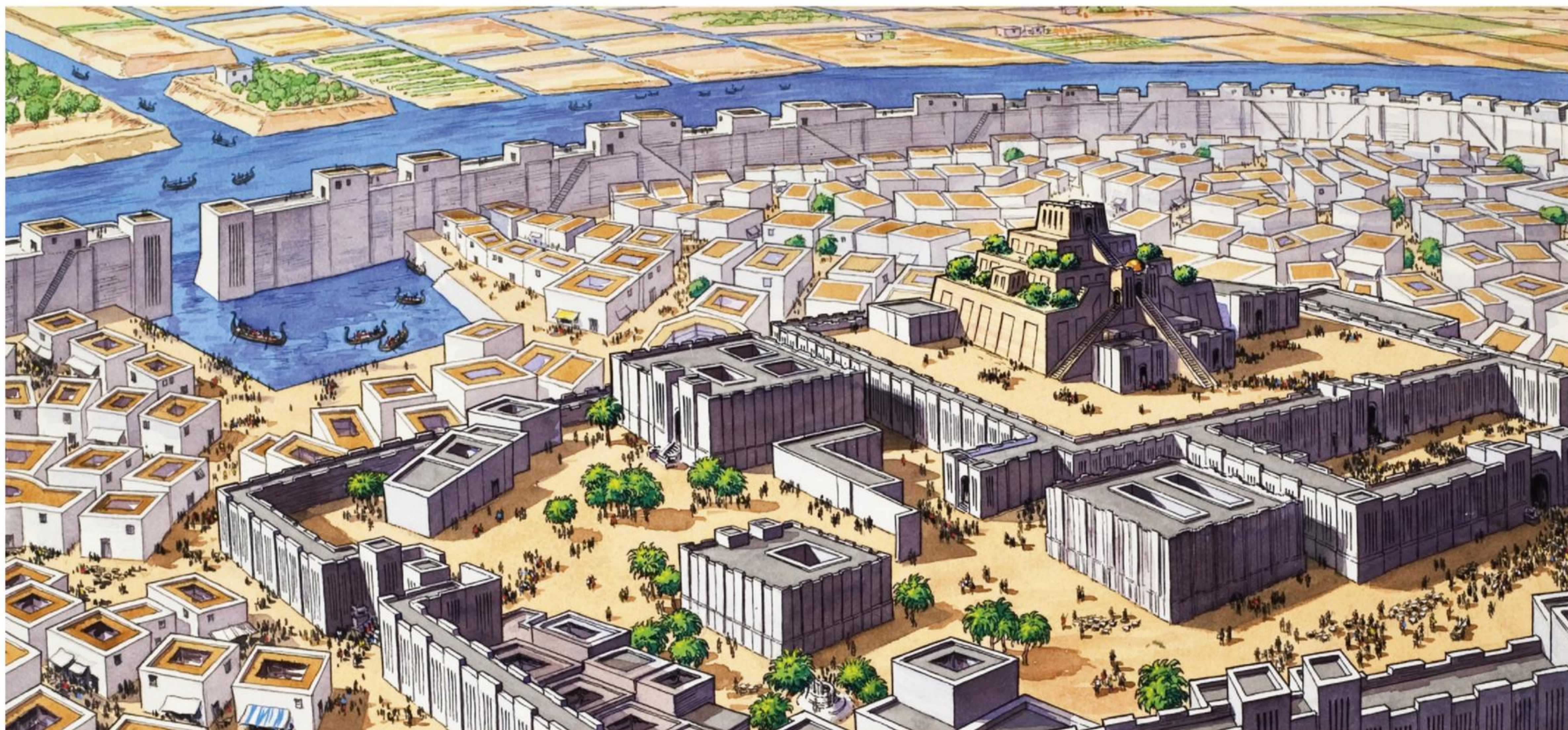
huurleger

Een leger van soldaten die betaald worden om voor een koning te vechten.

 Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *oefentoets*.

§1 Oriëntatie

Bron 1 Uitzicht op de hoofdstad van het Aztekenrijk, Tenochtitlan.

‘Daar is hij: de gouden stad!’ Aan de voet van de berg ziet de Spaanse soldaat Fernando een stad liggen, midden in een meer. Het is de hoofdstad van het rijk van de Azteken. Al in Spanje hoorde Fernando verhalen over ‘de koningen van de Azteken’ in gouden harnassen.

Fernando droomt ervan steenrijk te worden. Daarom is hij naar Amerika gekomen. Zijn baas wil land en goud veroveren voor de Spaanse koning. Maar Fernando is ook nieuwsgierig. Hoe leven de mensen hier? Onderweg heeft hij al Azteken gezien. Ze zijn gedoopt door de priester die met hen meereist. Nu zijn ze christenen. Fernando heeft verhalen gehoord over de goden van de Azteken. In hun tempels worden mensenoffers gebracht ... In de tijd van ontdekkers en hervormers ontdekten mensen als Fernando hoe groot de wereld was. Tussen 1500 en 1600 voeren ze de wereld rond, op zoek naar nieuwe landen. Maar niet alleen de wereldkaart veranderde. De mensen gingen zelf ook anders denken. Bijvoorbeeld over het geloof.

Bron 2 Oude wereldkaart uit 1507.

1 In de 16e eeuw voeren veel Spanjaarden naar Amerika. Het was het land van hun dromen. Teken in de denkwolk waar Fernando van droomt als hij aan Amerika denkt.

2 Er waren ook andere redenen om naar Amerika te gaan. Trek een lijn tussen de persoon en zijn reden om naar Amerika te gaan.

Fernando

Hij wil alle Azteken christen maken.

Fernando's baas

Hij droomt ervan rijk te worden en is nieuwsgierig hoe de Azteken leven.

Priester

Hij wil land en goud veroveren voor de koning.

3 Gebruik bron 1 en 3. Fernando komt uit een Spaanse stad. Stel je voor dat jij Fernando bent. Je kijkt uit over de stad van de Azteken. Die ziet er heel anders uit dan je eigen stad in Spanje. Wat hoort bij welke stad?

	Spaanse stad	Aztekenstad
Rechte, strak gebouwde stad		
Kerk		
Grote pleinen		
Gebouwen staan dicht bij elkaar		
Hoge tempel die op een piramide zonder punt lijkt		
Huizen met platte daken		

Bron 3 Een Spaanse stad.

4 De Spanjaarden hadden de hoofdstad van de Azteken ontdekt. Maar kenden ze de hele wereld al?

Gebruik bron 2. Van welke werelddelen was nog niets bekend? Kruis ze aan.

§2 Ontdekkingsreizen

Bron 1 Columbus ontdekt Amerika.

Intro

‘Ik wil alle geheimen van de wereld kennen.’ Christoffel Columbus staat op het dek van zijn schip, de Santa Maria, en staart naar de horizon. Hij is op weg om een nieuwe route naar Indië te ontdekken. Maar zal hij die ooit vinden? Hij heeft al zoveel pech gehad ...

Vlak na het vertrek ging het roer van een van zijn schepen stuk. Daarna stak er een zware storm op. Nu ziet hij al weken niets anders dan water, water, water. Zijn matrozen beginnen te mopperen. ‘We houden het niet meer vol!’ Maar dan eindelijk, na zeventig dagen op zee, roept een matroos die op de uitkijk staat: ‘Land! Land!’

Columbus laat zich naar de kust roeien. Op lage heuvels groeien bomen die hij nog nooit gezien heeft. Hij steekt een vlag in de grond. ‘Dit land is nu van de Spaanse koning!’

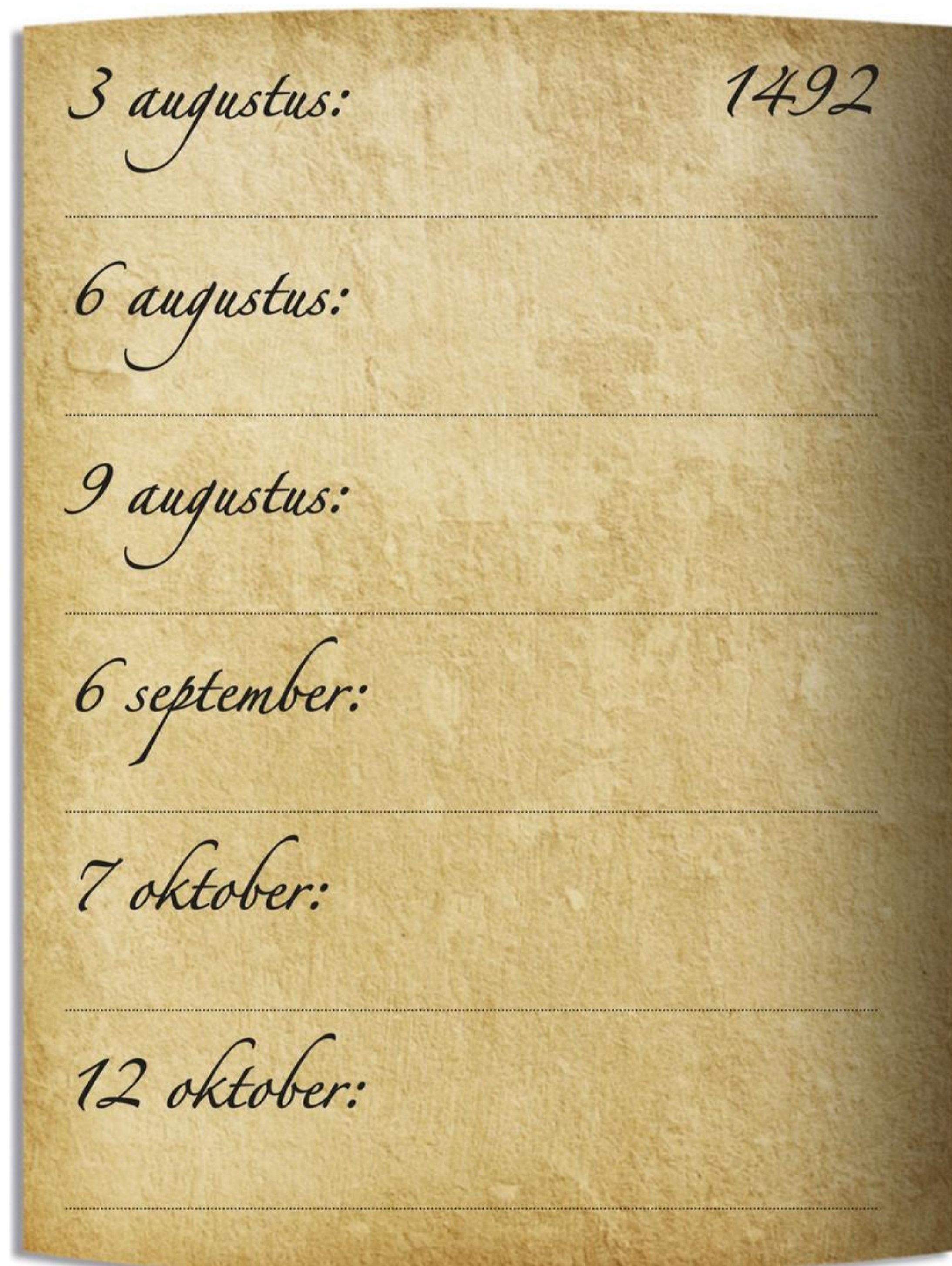
Maar in dit ‘nieuwe’ land wonen al mensen ...

De vraag van deze paragraaf is:

Waarom gingen mensen op ontdekkingsreis?

- 1 Columbus wilde ‘alle geheimen van de wereld’ kennen. Naar welk geheim is hij hier op zoek?
- A Een nieuwe route naar Indië.
  - B Het geheim van de Spaanse koning.
  - C Hoe groot de oceaan is.

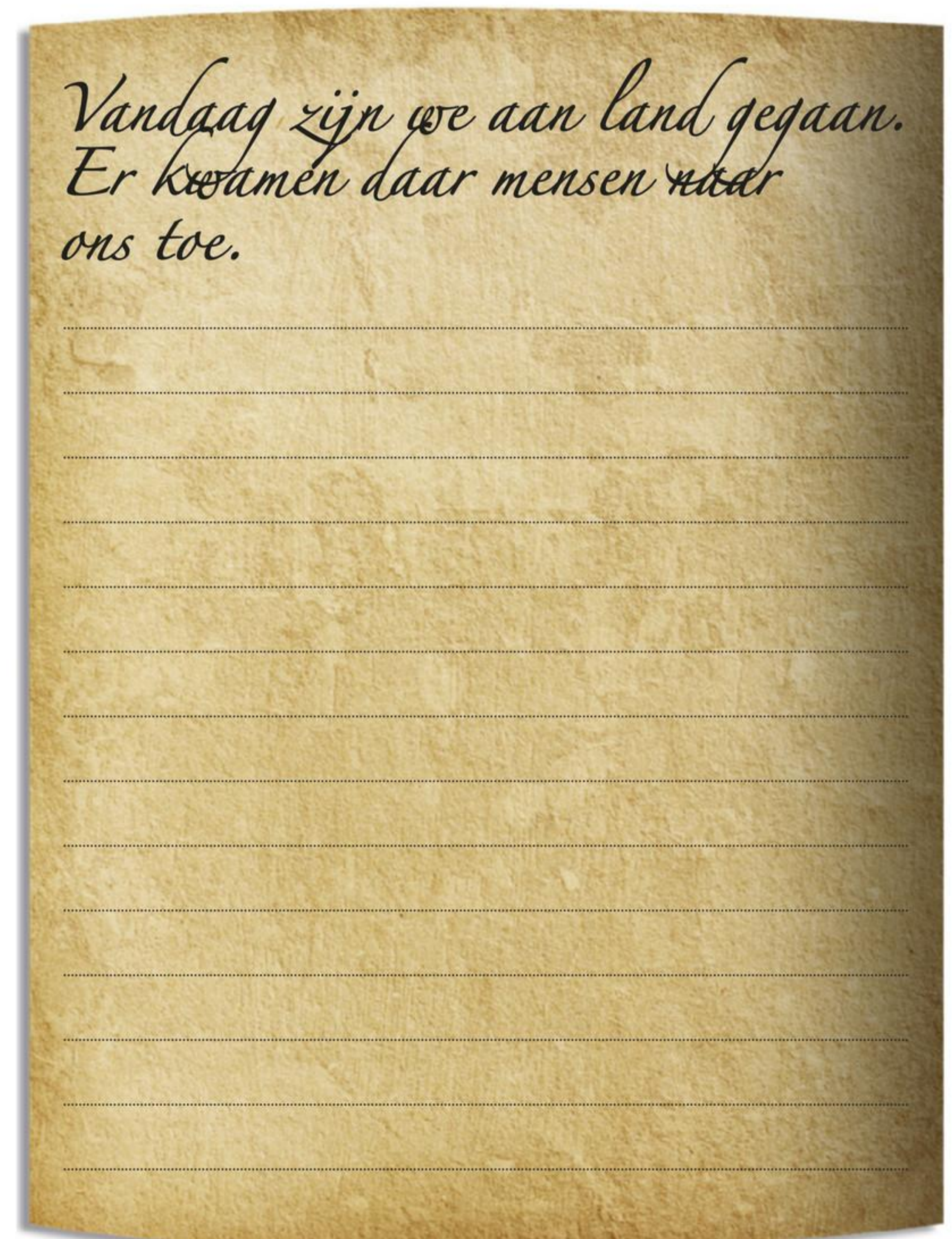
2 Columbus schreef alles wat er onderweg gebeurde op in een logboek. Dat is een soort dagboek voor kapiteins.
 Lees de intro en zet de volgende gebeurtenissen in de goede volgorde in het logboek: *Nog steeds geen land in zicht.* • *Pech: het roer is stuk!* • *Eindelijk! Land!* • *We vertrekken uit de Spaanse haven.* • *Roer laten repareren.* • *Zware storm!*

- 3 Gebruik bron 1. Met wat voor schip ging Columbus op zoek naar een nieuwe route naar Indië? Streep de foute woorden door.
 Een schip zo groot als een grote *kano* / *olietanker* / *vrachtwagen*.
 Een schip van *hout* / *metaal* / *riet*.
 Een schip met *een motor* / *roeiers* / *zeilen*.

- 4 Gebruik bron 1. Zou jij het aandurven om met dit schip de Atlantische Oceaan over te steken? Ik durf het *wel* / *niet* / *misschien*, omdat .....

- 5 Gebruik bron 1. Stel je voor dat je Columbus bent. Je stapt aan land en ziet mensen die je nog nooit hebt gezien. Ze zien er heel anders uit dan jij. Beschrijf die ontmoeting in je logboek. Denk bijvoorbeeld aan:
- hoe de mensen eruitzien: haar, huidskleur, (wel of geen) kleding;
  - wat ze bij zich hebben;
  - welke boten ze hebben.

- 6 Wat vind jij: van wie was het land dat Columbus ontdekte?
 Van *de mensen die er woonden* • *de Spaanse koning* • *Columbus*, omdat .....

Leerdoel

Ik kan twee redenen noemen waarom Europeanen op ontdekkingsreis gingen.

Leertekst

Vanaf 1450 gingen Europeanen op **ontdekkingsreis**. Dat is een reis naar gebieden die mensen nog niet kenden. Voor de ontdekkingsreizen waren twee redenen.

Ten eerste wilden Europese kooplieden zelf een route naar Azië vinden. Ze wilden daar producten zoals specerijen kopen. Specerijen zijn kruiden, zoals peper, kaneel en kruidnagel. Al vanaf het jaar 1000 kochten Italiaanse kooplieden producten uit Azië van handelaren in het Midden-Oosten. In de 14e eeuw werden die producten steeds duurder. Daarom gingen Portugezen en Spanjaarden op zoek naar een andere route om zelf specerijen uit Azië te halen.

Ten tweede werden rond 1450 grote zeereizen mogelijk door verbeteringen in de scheepvaart. Zeelieden gingen bijvoorbeeld het kompas gebruiken. Ze hoefden nu niet meer langs de kust te varen om te zien waar ze waren. Ze wisten voortaan ook midden op zee de weg te vinden. Er kwamen ook betere kaarten.

Rond 1500 maakten Europeanen lange reizen om de wereld te ontdekken. Er waren in die tijd nog andere grote veranderingen, bijvoorbeeld in het geloof (zie paragraaf 3). Daarom laten we rond 1500 de middeleeuwen eindigen en de **vroegmoderne tijd** beginnen. Dat is de periode van 1500 tot 1800. Dit hoofdstuk gaat alleen over de eerste honderd jaar: de periode van 1500 tot 1600.

- 7 **t** Een ontdekkingsreis is een reis naar een gebied waar de Europeanen nog niet waren geweest.
- Welke reis was een ontdekkingsreis?
- A De reis van Columbus naar Amerika.
  - B De reis van een visser op de Noordzee.
  - C De reis van Italianen om te handelen met het Midden-Oosten.

- 8 **a** In welke producten uit Azië handelden de Italiaanse kooplieden?
- .....
- b** Langs welke route kwamen deze producten tot 1500 naar Europa? Zet de gebieden in de goede volgorde.
- A Azië
  - B Italië
  - C Midden-Oosten
- De goede volgorde is: .....

- 9 De Portugezen en Spanjaarden zochten zelf een route om specerijen uit Azië te halen. Welke twee redenen horen daarbij?
- A De Portugezen en Spanjaarden hadden zin in avontuur.
  - B De Portugezen en Spanjaarden wilden hun grondgebied uitbreiden.
  - C Er waren veel oorlogen in Azië, daarom zochten ze een nieuwe route.
  - D Grote zeereizen werden mogelijk door verbeteringen in de scheepvaart.
  - E In de 14e eeuw werden specerijen steeds duurder.

- a Christoffel Columbus ontdekte Amerika. Kleur deze reis rood.
- b Vasco da Gama voer als eerste naar de Indische Archipel. Kleur deze reis blauw.
- c Ferdinand Magelhaes voer als eerste de wereld rond. Kleur deze reis groen.
- d Hoe had Columbus moeten varen om Indië te bereiken?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

10 Waarom konden schepen met een kompas sneller reizen?

.....

.....

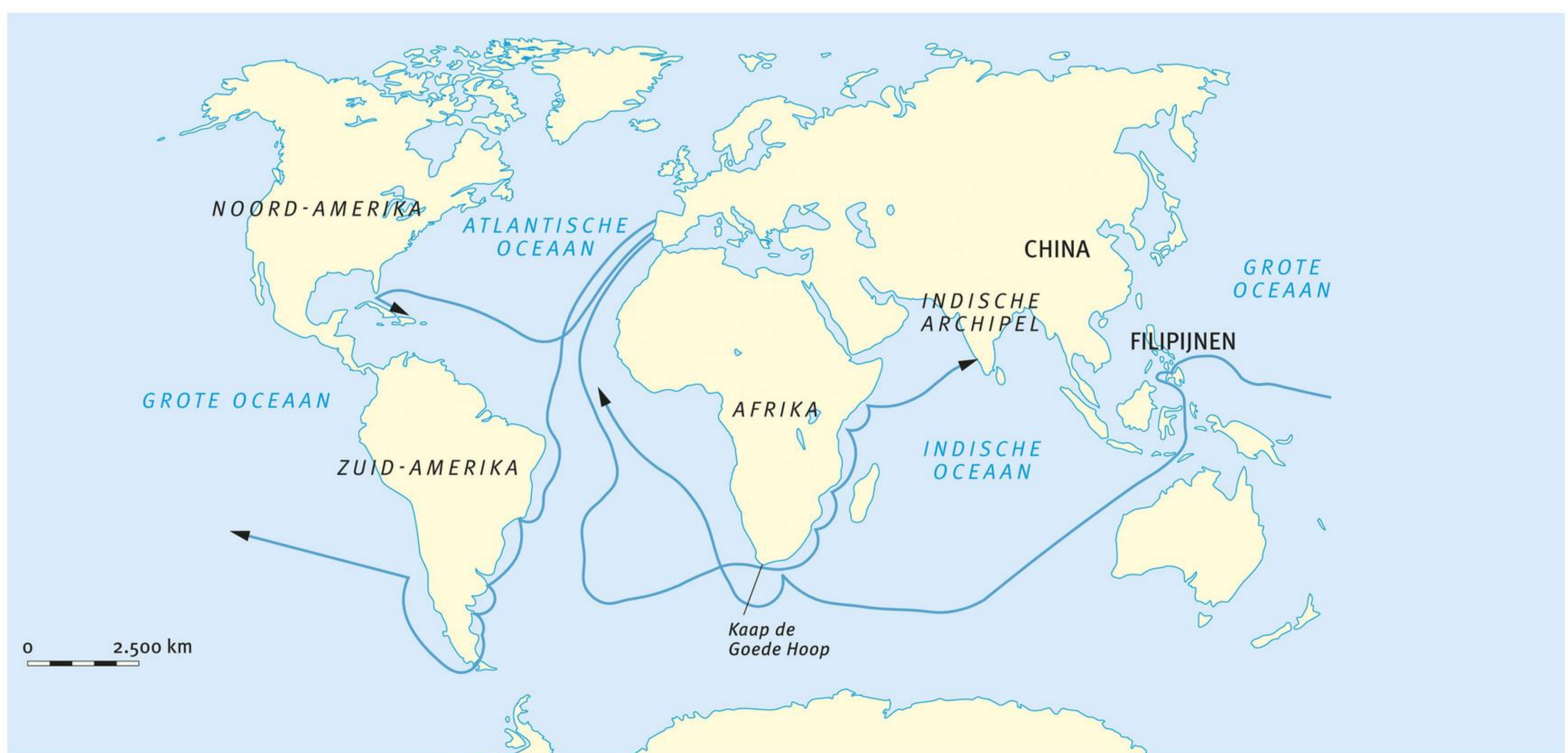
.....

.....

12 ^t Welke tijd noemen we de vroegmoderne tijd?

- A 500-1000
- B 1000-1500
- C 1500-1600
- D 1500-1800

11 Gebruik bron 2. Op deze kaart staan reizen van beroemde ontdekkingsreizigers. Kleur de reizen van de ontdekkingsreizigers.

Bron 2

B Leven aan boord

Leerdoel

Ik kan beschrijven hoe het leven op een zeilschip was.

Leertekst

Iedereen op een schip had te maken met storm, ziekte en gebrek aan ruimte. Toch waren de verschillen aan boord groot.

De kapitein, stuurman en koopman hadden aan boord kleine, maar comfortabele hutten. Ze hadden een tafel met stoelen, een bed, een kast en soms zelfs een bank. De muren waren dun en dus gehorig, maar ze hadden een ruimte voor zichzelf. Deze hoge heren aten verse groente, vlees, vers gevangen vis, poffertjes en pannenkoeken. Overdag berekenden ze de vaarkoers en beschreven ze de reis. Als ze niet werkten, vermaakten ze zich met toneel- of muziekkavonden of schreven ze in hun dagboek.

De matrozen leefden tussen kisten, kanonnen en handelsgoederen. Door het lage plafond moesten zij voorovergebogen door het ruim lopen. Ze sliepen allemaal samen in één grote ruimte op een strozak met een deken of in een hangmat. Ze aten pap, erwten, bonen of rijst met boter. Twee keer in de week kregen ze gezouten vlees.

Matrozen stonden op de uitkijk en bedienden de zeilen. Verder deden ze allerlei reparaties en moesten ze elke dag het schip schoonmaken. In hun weinige vrije tijd luierden ze, verstelden ze hun kleding of maakten ze muziek.

13 Hoe was het leven aan boord? Vul het schema in.

	Kapitein	Matroos
Taken		
Eten		
Slapen		
Vrije tijd		

14 Wat maakte reizen op zee zo gevaarlijk?

.....
.....
.....

- C Gedroogde vijgen.
- D Hard brood.
- E Kaas.
- F Melk.
- G Noten.
- H Varkensvlees.
- I Zoute vis.

15 Waarom had iedereen te maken met weinig ruimte?

.....
.....
.....

17 Zou jij mee willen op ontdekkingsreis? Vul de tekstballon in.

16 Welk eten nam een kok mee op een ontdekkingsreis? Vijf antwoorden zijn goed.

Let op: het moet lang houdbaar zijn!

- A Aardbeien.
- B Eieren.

Leerdoel

Ik kan drie gevolgen noemen van de ontdekkingsreizen.

Leertekst

De komst van Europeanen had grote gevolgen voor de mensen in Azië, Afrika en Amerika.

Ten eerste gingen Europeanen zelf handelen in deze werelddelen. Eerst waren dat vooral Portugezen en Spanjaarden, later ook Engelsen, Fransen en Nederlanders. Zij kochten producten van plaatselijke koningen en handelaren. Dat gebeurde meestal niet eerlijk. Met geweld kregen de Europeanen de prijzen omlaag.

Een tweede gevolg is dat de Spanjaarden gebieden veroverden in Midden- en Zuid-Amerika. Dat werden **koloniën**. Een kolonie is een gebied buiten Europa waar Europeanen het bestuur regelden en ook gingen wonen. De Spanjaarden stichtten er vaak **plantages**.

Dat zijn grote landbouwbedrijven waar één product wordt verbouwd, bijvoorbeeld rietsuiker of tabak. De bewoners van de koloniën moesten uit mijnen goud en zilver halen. Alle opbrengsten van de koloniën gingen naar Spanje. De mensen die hard moesten werken, kregen niets.

Een derde gevolg was de verspreiding van de Europese cultuur over de wereld, bijvoorbeeld de taal en het geloof. Geestelijken kwamen naar de koloniën om het christelijke geloof te verspreiden. Sommige indianenculturen verdwenen bijna helemaal, zoals de cultuur van de Azteken. De Spanjaarden vernietigden die cultuur met opzet, omdat ze die heidens vonden. Ook stierven veel Azteken door besmettelijke ziekten.

- 18 (t) Welk begrip hoort bij: een gebied buiten Europa waar Europeanen het bestuur regelden en voor langere tijd gingen wonen?
- A Kolonie.
  - B Ontdekkingsreis.
  - C Plantage.

- 19 (t) Wat is een plantage?

.....
.....
.....

20 Gebruik bron 3. In Amerika werden nieuwe planten en dieren ontdekt.

a Streep de foute woorden door.

Uit Amerika komen: *aardappel / ananas / banaan / graan / honingbij / kalkoen / koffie / maïs / paprika / peer / pompoen / schaap / tomaat / ui*.

b Waarom is er een doodshoofd in de bron getekend?

- A De levende dieren die werden meegenomen, overleefden de reis vaak niet.
- B Europeanen brachten besmettelijke ziekten mee, waardoor veel Azteken stierven.
- C Ontdekkingsreizen waren erg gevaarlijk door storm en door honger aan boord.

Bron 3

21 (t) Voor de mensen in Azië, Afrika en Amerika had de komst van de Europeanen verschillende grote gevolgen. Onderstreep drie van deze gevolgen in tekst C 'De wereld wordt groter'.

22 Wat waren ook gevolgen van de ontdekkingsreizen voor de mensen in Azië, Afrika en Amerika? Maak de juiste combinaties.

- A** De bewoners van de koloniën werden verplicht om te werken op plantages en in mijnen.
- B** De Spanjaarden vonden de cultuur van de indianen heidens.
- C** Europeanen gingen zelf handelen in deze werelddelen.
  - 1** Dat gebeurde meestal niet eerlijk.
  - 2** Ze moesten hard werken en kregen niets.
  - 3** Sommige indianenculturen verdwenen bijna helemaal.

A hoort bij .....

B hoort bij .....

C hoort bij .....

23 Op welke twee manieren kwamen de Europeanen aan hun handelswaar?

- A In de pakhuizen in het binnenland was handelswaar te koop.
- B Ze betaalden de lokale koningen een eerlijke prijs.
- C Ze kochten handelswaar van plaatselijke koningen en handelaren.
- D Ze verbouwden gewassen als rietsuiker op plantages.

24 a Voor wie hadden de ontdekkingsreizen de meeste voordelen?

.....

b Voor wie hadden de ontdekkingsreizen de meeste nadelen?

.....

.....

Leerdoel

Ik kan het verschil uitleggen tussen een oorzaak en een gevolg.

Uitleg

Wat zijn oorzaken en gevolgen?

Wat gebeurde er eerst? En wat gebeurde er daarna? Bij geschiedenis is de volgorde van de gebeurtenissen belangrijk. Je moet ook weten waarom iets gebeurt. Iets gebeurt nooit zomaar. Er is altijd een **oorzaak**. Dat is de reden waarom iets gebeurt.

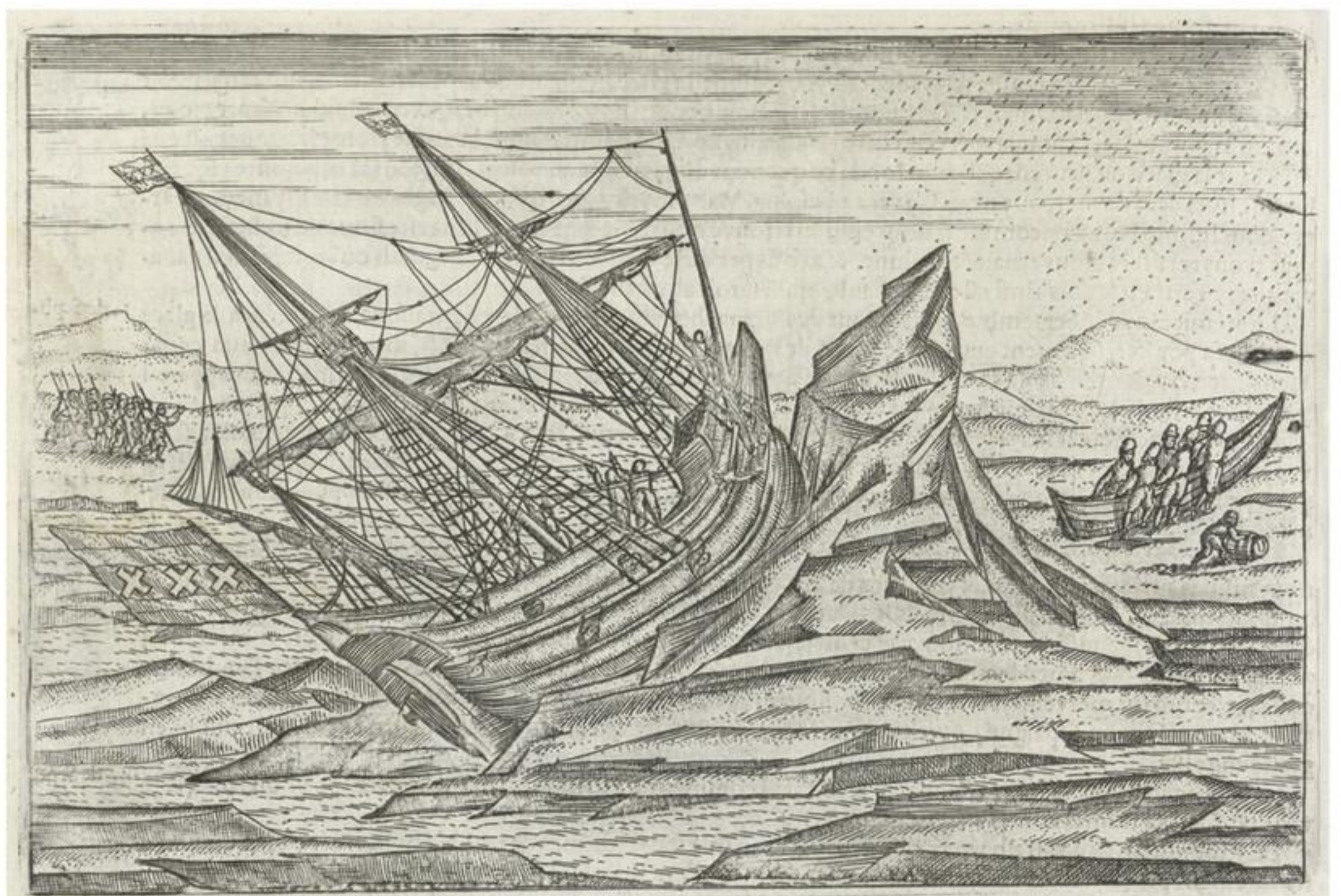
Door een gebeurtenis veranderen er dingen. Die veranderingen heten **gevolgen**. Een gevolg is iets wat voortkomt uit een gebeurtenis of verandering.

Rond 1600 probeerden Nederlandse handelaren via het noorden een route naar Azië te vinden. Die reis mislukte compleet. Waarom mislukte de reis: wat was de oorzaak? En wat waren daar de gevolgen van?

- b** Door welke oorzaak (waarom) ontstond de gebeurtenis in vraag a?
- A De zee was heel wild.
  - B Het regende hard.
  - C Het vroom heel hard.
- c** Gebruik bron 4 en 5. Wat was het gevolg (de verandering) van de gebeurtenis in bron 5?
- A De bemanning kwam in Azië aan.
  - B De bemanning moest overwinteren op een eiland.
  - C De bemanning verdronk.

Bron 4 Een beschrijving van de Nederlandse ontdekkingsreis in 1596 via het noorden.

Het schip van de ontdekkingsreizigers liep vast in het ijs bij het eiland Nova Zembla. De bemanning moest de winter op het eiland doorbrengen. Ze bouwden een huis en aten hun voorraden op. Om te overleven vingen ze zeehonden en vis. In november 1597 keerden twaalf van de vijftien mannen terug in Nederland.

Bron 5 Het schip van de Nederlandse ontdekkingsreizigers botst op een ijsschots.

25 Gebruik bron 4. Streep door.

De ontdekkingsreizigers wilden naar *Azië* / *Noord-Amerika* reizen. Ze voeren naar het *noorden* / *westen* / *zuiden*. Toen ze niet verder konden reizen, waren ze *bijna* / *nog lang niet* in Azië. Ze bouwden een huis op een eiland. Zo overleefden de meesten de winter *wel* / *niet*.

26 a Gebruik bron 5. Welke gebeurtenis zie je in deze bron?

- A Een hoge golf tilt het schip op.
- B Het schip botst op een ijsschots.
- C Het schip zinkt.

27 Meestal zoek je het goede antwoord bij de vraag. Nu gaat het een keer andersom. Je gaat de goede vraag bij het antwoord zoeken.

- a** Het antwoord is: peper en nootmuskaat.
De vraag is:
- A Wat zijn voorbeelden van groenten?
  - B Wat zijn voorbeelden van specerijen?
- b** Het antwoord is: een reis naar een onbekend land. De vraag is:
- A Wat is een handelsreis?
  - B Wat is een ontdekkingsreis?
- c** Het antwoord is Indië. De vraag is:
- A Welk land dacht Columbus ontdekt te hebben?
  - B Welk land ontdekte Columbus?

28 Welke reis maakte Columbus?

- A Van Europa naar Amerika.
- B Van Europa via Indië naar Amerika.
- C Van Europa via West-Afrika naar Amerika.
- D Van Europa via Zuid-Afrika naar Indië.

29 Stel, je bent een matroos en je gaat op ontdekkingsreis.

- a** Waar ga je heen? Kies je reis en leg je keuze uit.
- A Ik ga naar Amerika.
  - B Ik ga naar de Indische Archipel.
  - C Ik maak een reis om de wereld.

.....
 .....
 .....

b Gebruik de kaart van bron 2 en je antwoord bij a. Met welke beroemde ontdekkingsreiziger ga je dan mee? Noem de letter en het cijfer, bijvoorbeeld A1.

- 1 Christoffel Columbus
- 2 Ferdinand Magelhaes
- 3 Vasco da Gama

.....

c Ben je wel geschikt voor de reis? Doe de test! Zet kruisjes op de juiste plaats. Lees daarna onder aan deze bladzijde of jij geschikt bent. HELP! Als je tekent, zit je eraan vast!

Uitspraak	Ja	Nee
Op een slaapzaal slapen vind ik prima.		
Een goed matras of een donzen dekbed hoeft voor mij niet.		
Lang van huis zijn vind ik geen probleem.		
Ik ben dol op pap en bonen.		
Aan alleen zijn heb ik geen behoefte.		
Ik eet sowieso niet vaak vlees.		
Ik hou wel van klusjes doen.		
Leuk! Ik kan mijn instrument meenemen.		

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

Heb je 0 tot 2 keer 'ja' ingevuld? Dan ben je zeer ongeschikt! 😞
 Heb je 3 tot 5 keer 'ja' ingevuld? Dan ben je een twijfelgeval! ≈
 Heb je 6 tot 8 keer 'ja' ingevuld? Dan ben je zeer geschikt! 😊

§3 Een nieuw geloof

Bron 1 De Sint-Pieterskerk in Rome.

Intro

Dit moet de grootste, mooiste kerk ter wereld worden ...

Michelangelo staat tussen vier kale muren. Hij staart omhoog naar de blauwe lucht. Daar moet een koepel komen van wel 136 meter hoog. En hij moet hem bouwen. Al zeven architecten hebben aan de Sint-Pieterskerk in Rome gewerkt. Maar niemand lukte het om de kerk af te bouwen. Nu is het de beurt aan Michelangelo, de beroemdste schilder, beeldhouwer en architect van Rome. De Sint-Pieter moet een kerk worden die laat zien hoe machtig God en het christendom zijn. Overal moet duur marmer komen en prachtige beelden, schilderijen en goudverf. Dat kost een hoop geld, maar daar heeft de paus, de baas van de kerk, iets op verzonnen. Alle mensen die geld geven voor de bouw van de kerk, krijgen een brief. Daarin staat dat God hun alles vergeeft wat ze verkeerd hebben gedaan. Ze komen dus niet in de hel. Die brieven leveren geld op! Michelangelo kan aan de slag.

*De vraag van deze paragraaf is:
Waarom kwam er kritiek op de kerk?*

1 Kijk naar bron 1. Dit is de Sint-Pieter zoals hij nu is. Is het Michelangelo gelukt de koepel te bouwen? Zo ja, zet dan in bron 1 een pijl bij de koepel die hij volgens jou gebouwd heeft.

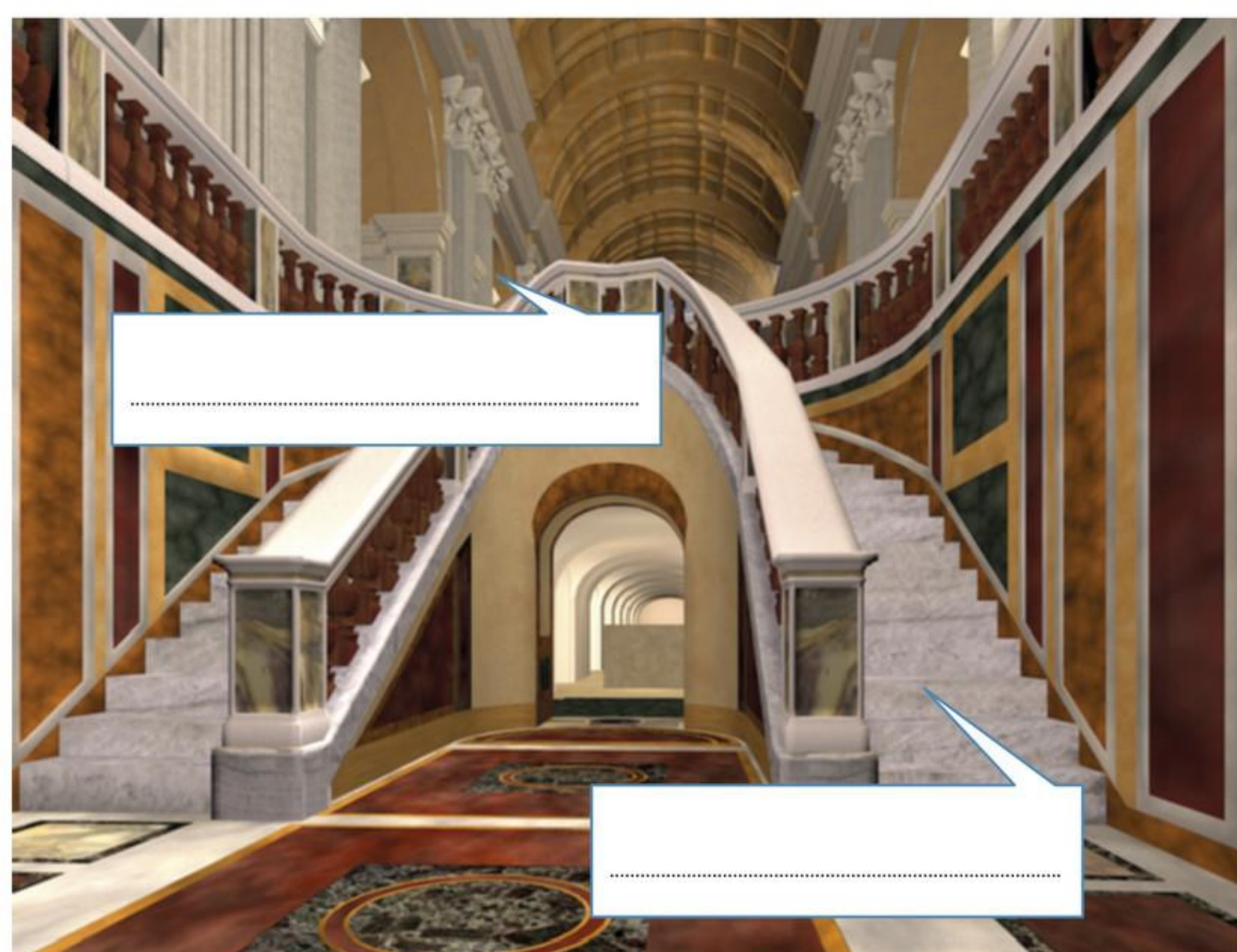
2 Waarom moest de Sint-Pieter zo'n grote kerk worden?

- A Dan had je een mooi uitzicht vanaf de koepel.
- B Dan kon iedereen zien hoe machtig God en het christendom waren.
- C Dan pasten alle christenen uit Europa erin.

3 De Sint-Pieter werd gebouwd in opdracht van de paus. Wat stond er op zijn verlanglijstje voor de kerk? Vul het aan.

1 Duur marmer.
.....
.....
.....

4 Gebruik bron 1. Heeft de paus alles gekregen wat hij wenste? Ga op zoek in de Sint-Pieter en schrijf in de afbeelding hieronder twee dingen die de paus wenste én kreeg.

5 De Sint-Pieter bouwen kostte heel veel geld. Welke oplossing had de paus bedacht om dat geld bij elkaar te krijgen?

.....
.....
.....

6 Wat denk jij: waren gewone mensen het eens met de bouw van een kerk die zoveel geld kostte?

Ja / Nee / Sommige wel, sommige niet, omdat

.....

7 Gebruik bron 2. Michelangelo was niet alleen een van de bouwers van de Sint-Pieter. Hij maakte ook prachtige beelden. Dit beeld van hem staat in de Sint-Pieter.

Wat laat dit beeld zien? Tip: bedenk op wat voor plaats het beeld staat!

- A Een dode architect die van het dak gevallen is.
- B Een dode Jezus Christus met zijn moeder Maria.
- C Een dode soldaat met zijn moeder.

Bron 2 De Pietà van Michelangelo.

Leerdoel

Ik kan uitleggen wat er mis was in de kerk.

Leertekst

In de middeleeuwen was bijna iedereen in West-Europa christen. De paus in Rome was de baas van alle christenen. Geestelijken vertelden de mensen dat ze na hun dood in de hemel konden komen. Dan moesten ze wel als goed christen geleefd hebben. Als mensen iets verkeerd deden, moesten ze bij een geestelijke om vergeving vragen. Gelovigen gaven de kerk regelmatig grond of geld. Zo wilden ze laten zien dat ze goede christenen waren. Het gevolg was dat de kerk steeds rijker werd.

Al in de middeleeuwen hadden sommige gelovigen en geestelijken kritiek op de kerk.

Ze vonden dat de kerk veel te rijk was en dat geestelijken te luxe leefden. De kerk trad hard op tegen mensen met andere ideeën over het geloof. Ze noemde hen **ketters**. De kerk richtte een speciale rechtbank op om ketters op te sporen en te straffen. Als ze niet wilden gehoorzamen aan de kerk, konden zij veroordeeld worden tot de brandstapel.

Rond 1500 kwam het tot een splitsing in de christelijke kerk. Tot die tijd bestond er in West-Europa maar één soort christelijk geloof. Dat veranderde toen in 1517 de Duitse monnik Maarten Luther met zijn kritiek op de kerk kwam.

8 Welk geloof hadden de meeste mensen in West-Europa in de middeleeuwen?

- A Ze waren christenen.
- B Ze waren heidenen.
- C Ze waren islamitisch.
- D Ze waren joods.

9 a Hoe kon je volgens de geestelijken in de hemel komen?

.....
.....

b Wat moesten christenen doen als ze iets verkeerd hadden gedaan?

.....
.....

c Waardoor werd de kerk steeds rijker?

.....
.....
.....
.....

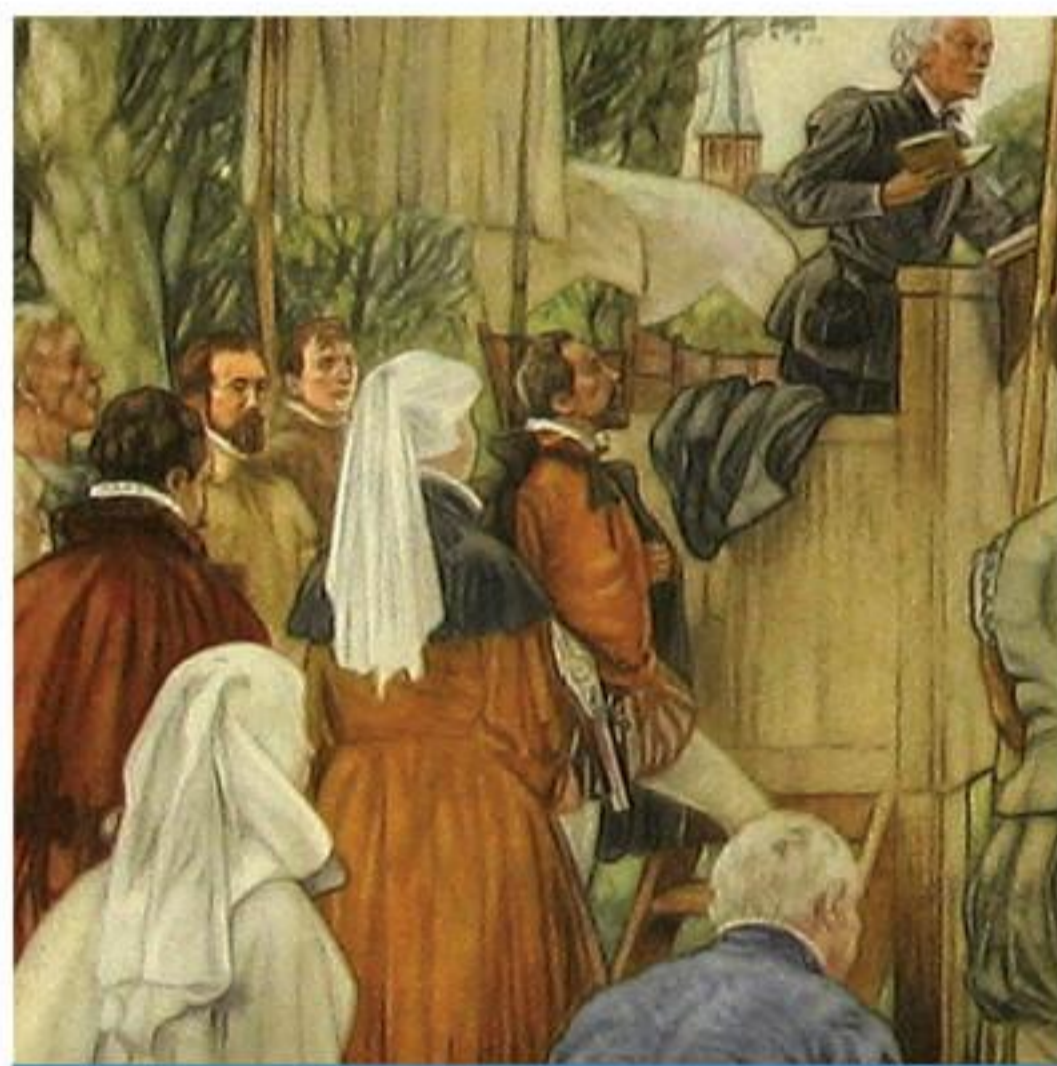
10 Welke kritiek hadden sommige gelovigen en geestelijken in de middeleeuwen op de kerk?

- A Dat de kerk te streng was voor de gelovigen: bijna niemand kwam in de hemel.
- B Dat de speciale rechtbank om ongelovigen op te sporen niet streng genoeg was.
- C Dat er geestelijken waren die rijk waren en te luxe leefden.
- D Dat te veel gelovigen verkeerd leefden.

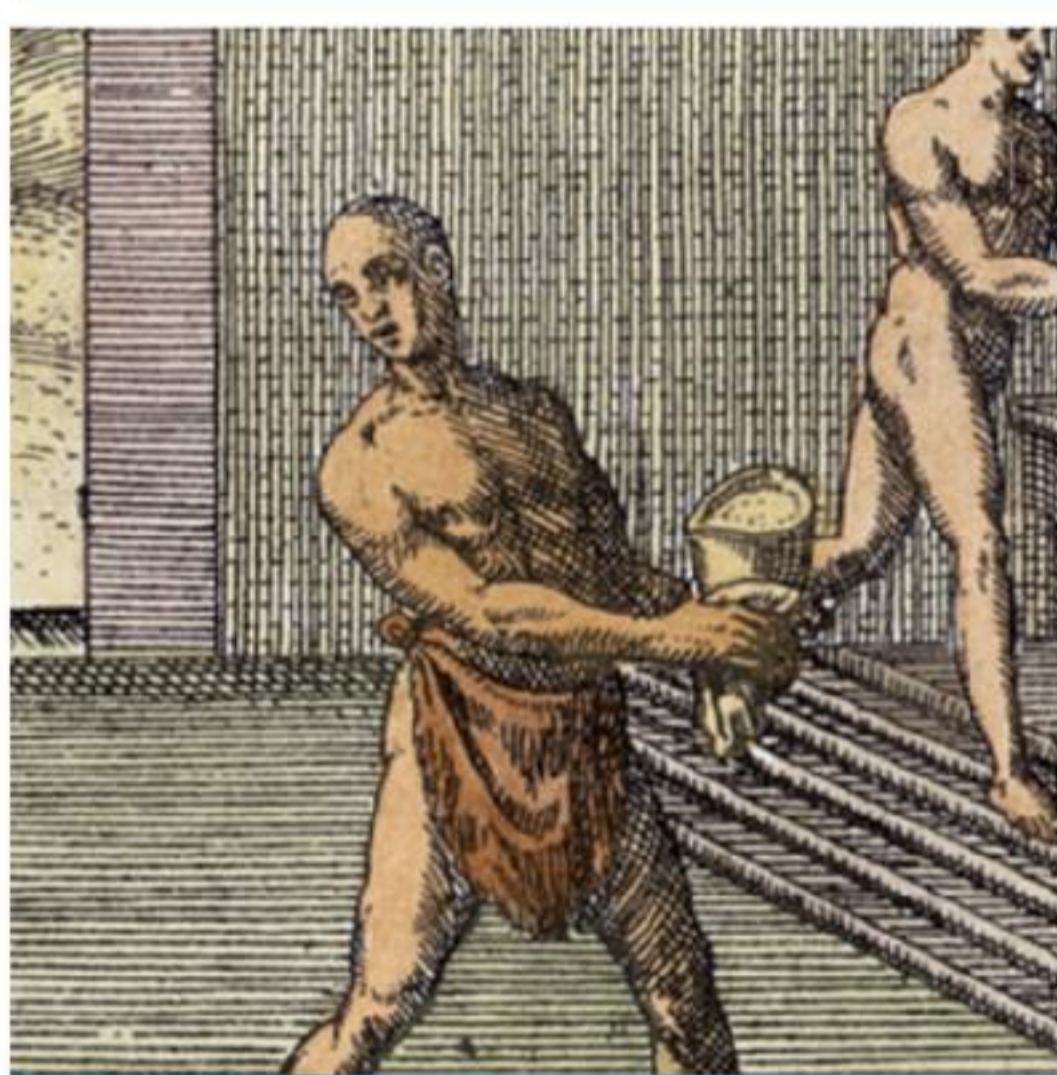
11 Over welke twee mensen was de paus de baas? Zet kruisjes bij die afbeeldingen.

Bavo, een monnik uit een klooster.

Sara, een vrouw die elke dag naar de katholieke kerk gaat.

Chac, een Maya-indiaan uit Amerika die in de goden van zijn volk gelooft.

Mehmed, een moslim uit het Turkse Rijk.

12 ^t Wie werden door de kerk kettters genoemd?

- A Christenen die iets verkeerd hadden gedaan.
- B Mensen die andere ideeën over het geloof hadden.
- C Mensen die de kerk gehoorzaamden.
- D Mensen die volgens de regels van de kerk leefden.

13 a Wat was het doel van de speciale rechtbank die de kerk had opgericht? Streep de foute woorden door.

Kettters opsporen en *belonen / straffen*, zodat ze *wel / niet* de kerk zouden gehoorzamen. Ze konden door de rechtbank veroordeeld worden tot de *brandstapel / hemel*.

b Bedenk waarom het niet vaak nodig was om deze doodstraf echt uit te voeren.

.....
 .....
 .....

14 a Wanneer ontstond de eerste kritiek op de kerk?

In de middeleeuwen. / Rond 1500.

b Hoe heette de Duitse monnik die rond 1500 kritiek had op de kerk?

.....

Leerdoel

Ik kan uitleggen wat de kritiek was op de kerk.

Leertekst

Luther wilde de kerk veranderen. Hij had drie belangrijke punten van kritiek.

Ten eerste vond Luther het fout dat mensen bij de paus een **aflaat** konden kopen. Dat betekende dat mensen in ruil voor geld een ‘plekje’ in de hemel kregen. Luther vond dat je alleen in de hemel kon komen door goed te leven en veel te bidden.

Ten tweede vond Luther dat mensen zelf de Bijbel moesten kunnen lezen. In de middeleeuwen was er alleen een Bijbel in het Latijn. Die konden alleen geestelijken lezen. Daarom vertaalde Luther de Bijbel in het Duits. Zo konden mensen zelf lezen hoe je moest leven.

Ten derde vond Luther dat de verering van heiligen moest worden afgeschaft.

Heiligen waren dode mensen die tijdens hun leven wonderen zouden hebben verricht. Gelovigen hoopten dat heiligen hen zouden beschermen. Volgens Luther was dit onzin, want over heiligen stond niets in de Bijbel.

Toen de paus de kritiek van Luther hoorde, werd hij woedend. Hij wilde dat Luther zijn woorden terugnam. Dat deed Luther niet. De paus zette hem daarop uit de kerk. Luther stichtte toen zijn eigen kerk. Daardoor waren er voortaan twee soorten christelijk geloof. De veranderingen in het geloof aan het begin van de 16e eeuw noemen we de **Hervorming**.

15 ^t Wat is een aflaat?

- A Een Bijbel die in het Latijn is geschreven.
- B Een heilige die een wonder had verricht.
- C Mensen kregen in ruil voor geld een ‘plekje’ in de hemel.
- D Zo heet het als je bidt bij het beeld van een heilige.

16 Cornelis leeft in Utrecht in de 16e eeuw. Hij heeft een gouden ring gestolen. Nu is hij bang om door God gestraft te worden. Hij koopt een aflaat.

- a Wat zal op deze aflaat staan? Maak de tekst af.

b Waarvan is deze brief volgens Luther het bewijs?

- A Dat de kerk goed bezig was.
- B Dat de kerk op een foute manier geld verdiende.
- C Dat iemand met deze brief een plekje in de hemel kreeg.
- D Dat iemand niet naar de kerk had geluisterd.

c Op welke manier kon je volgens Luther in de hemel komen?

.....
 .....

17 Wat vind jij van de aflaten die de katholieke kerk verkocht?

Goed / Niet goed, want .....

.....
 .....
 .....
 .....
 .....
 .....

18 (t) Onderstreep in tekst B ‘Verzet tegen de kerk’ de drie punten van kritiek die Luther had op de kerk.

19 Welke regels horen bij de kerk en welke bij Luther?

Regels	De kerk	Luther
Je moet zelf de Bijbel kunnen lezen.		
Alleen geestelijken mogen de Bijbel lezen.		
Een plek in de hemel kun je alleen verdienen door goed te leven en te bidden.		
Heiligen horen niet bij de kerk.		

20 (t) Wat betekent het begrip ‘Hervorming’?

- A De vertaling van de Bijbel.
- B De woede van de paus om Luther.
- C Het ontstaan van een nieuw soort christelijk geloof.
- D Kritiek op de katholieke kerk.

21 Hoe ontstonden er in Europa twee verschillende christelijke kerken?

- A De geestelijken die rijk wilden worden, stapten uit de kerk.
- B De paus zette de hervormers uit de kerk.
- C Luther werd katholiek.

Leerdoel

Ik kan drie verschillen noemen tussen katholieken en protestanten.

Leertekst

Door de oprichting van de lutherse kerk ontstonden er twee stromingen binnen de christelijke kerk.

De ene stroming bestond uit **katholieken**. Dat zijn christenen die vinden dat de paus in Rome de leiding heeft over de kerk. Volgens de katholieke kerk zijn priesters de tussenpersoon tussen God en de gelovigen. Priesters helpen de mensen om goed te leven. Katholieke kerken kun je bijvoorbeeld herkennen aan de beelden van heiligen. Gelovigen hoopten dat een heilige hen zou beschermen, als ze gingen bidden bij het beeld van die heilige.

De andere stroming bestond uit **protestanten**. Dat zijn christenen die zich

hebben aangesloten bij een hervormer, zoals Luther. Protestanten geloven dat alleen in de Bijbel staat hoe je moet leven. En als gelovigen iets verkeerd hebben gedaan, moeten ze zelf vergeving vragen aan God. Daar is volgens de protestanten geen priester voor nodig. Protestantse kerken zijn sober. Er is heel weinig versiering en er zijn geen beelden van heiligen.

Naast Luther waren er ook andere hervormers, zoals Johannes Calvijn. Het protestantse geloof verspreidde zich vooral in Noordwest-Europa. De katholieke kerk probeerde met hulp van katholieke koningen het protestantse geloof te bestrijden. Dat had bloedige oorlogen als gevolg.

22 a Welke twee geloven waren er in Europa na 1520?

.....
.....

b (t) Hoe kwamen de protestanten aan hun naam?

.....
.....

23 Welke regels horen bij de katholieken en welke bij de protestanten?

Regel	Katholieken	Protestanten
Gelovigen moeten zelf de Bijbel lezen.		
Priesters zijn tussenpersonen tussen God en de gelovigen: zij vragen voor jou vergeving aan God.		
Alleen de Bijbel vertelt hoe je moet leven.		
Het vereren van heiligen is onzin.		
De paus is de leider van de kerk.		

24 Wat deden koningen die het niet eens waren met het nieuwe geloof?

- A Ze gingen met de paus praten.
- B Zij straffen protestanten.
- C Zij verbeterden de kerk.
- D Zij werden protestant.

25 Gebruik bron 3.

a Is dit een katholieke of een protestantse kerk?

Dit is een *katholieke / protestantse* kerk, want .....

.....

.....

b Aan welke voorwerpen zie je dat? Zet pijlen in de afbeelding.

Bron 3

26 Welke drie zinnen passen bij Luther?

- A Hij had kritiek op de katholieke kerk.
- B Hij is zelf nooit katholiek geweest.
- C Hij maakte heiligenbeelden.
- D Hij was niet de enige hervormer.
- E Wat in de Bijbel stond, was goed.

27 Volgens Luther staan de belangrijkste leefregels in de Bijbel.

a Wat is jouw belangrijkste leefregel?

.....

.....

b En van wie heb je die geleerd?

.....

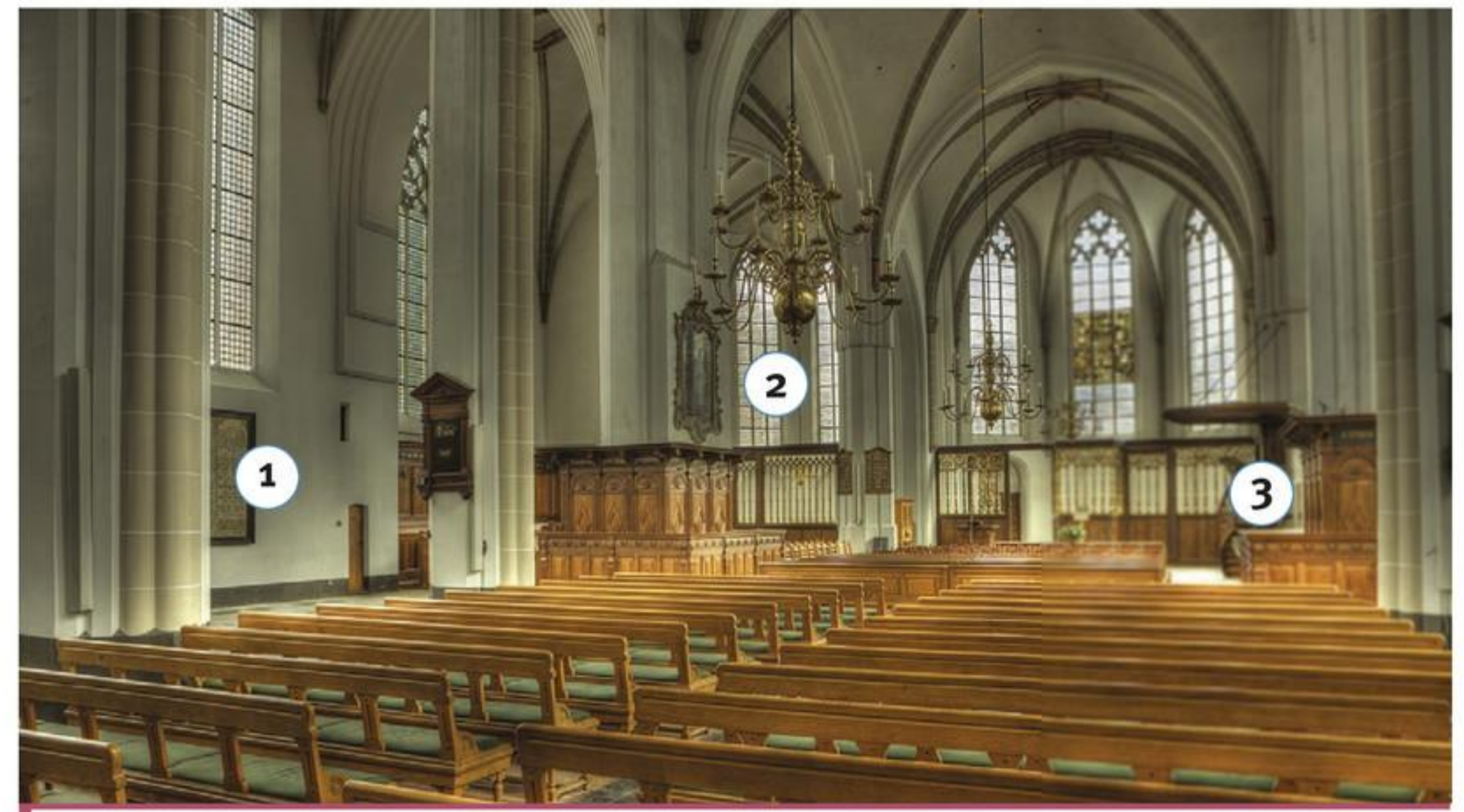
.....

Katholieke en protestantse kerken

Hoe ziet een katholieke kerk eruit? En hoe een protestantse? Het verschil tussen deze twee is duidelijk te zien. Er zijn ook overeenkomsten. Dat was vroeger zo en dat is nu nog zo.

De vraag is:

Wat zijn de verschillen en de overeenkomsten tussen de twee kerken?

Bron 5 Een protestantse kerk.

28 Gebruik bron 4 en 5.

- a** In bron 4 staan cijfers. Zet achter de omschrijvingen het juiste cijfer.

Altaar: daar staat de priester als hij de kerkdienst leidt	
Beelden van heiligen	
Glas-in-loodramen	
Schilderij (versiering)	

- b** In bron 5 staan cijfers. Zet achter de omschrijvingen het juiste cijfer.

Ramen zonder versiering	
Preekstoel: daar staat de dominee als hij de kerkdienst leidt	
Tekst uit de Bijbel	

29 Gebruik bron 4 en 5 en tekst C ‘Twee stromingen’. Wat zie je in een protestantse kerk en wat in een katholieke?

	Katholieke kerk	Protestantse kerk
In de kerk staan beelden.		
In de kerk staan kerkbanken.		
In de kerk zijn de ramen spits.		
In de kerk zijn alle ramen versierd.		
In de kerk zijn schilderijen.		

30 Stel, je moet een protestantse kerk beschrijven. Hoe doe je dat? Maak de zinnen kloppend.

Een protestantse kerk *is gebouwd na / was er al vóór* het jaar 1500. Van binnen zijn de muren *gekleurd / wit*. De kerk is van binnen *leger dan / net zo leeg als* een katholieke kerk, want er zijn *wel / geen* versieringen en *wel / geen* beelden. In een protestantse kerk wordt de mis geleid door een *predikant / priester*. Voor protestanten zijn *Bijbelteksten / heiligen* belangrijk.

Bron 4 Een katholieke kerk.

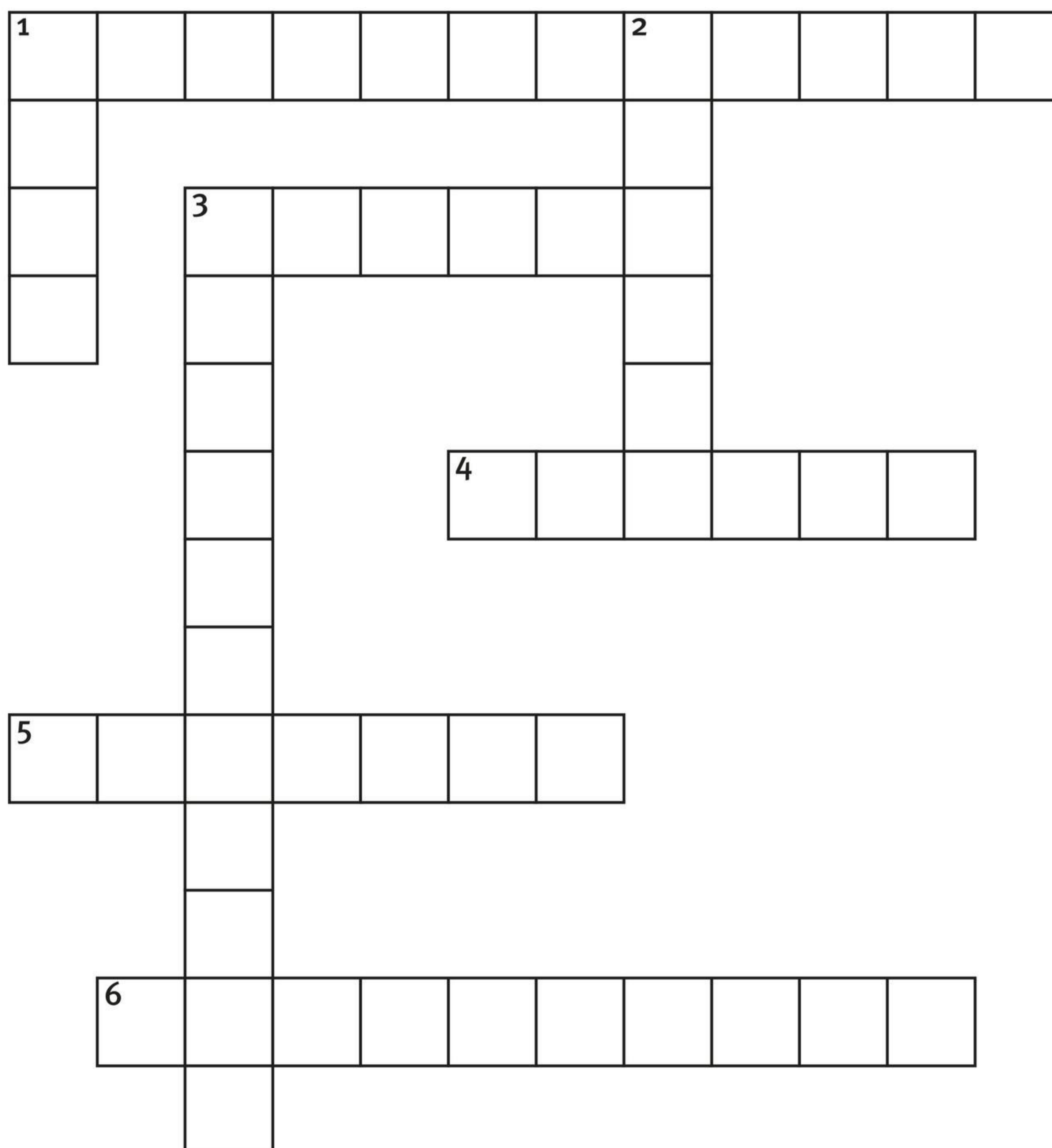
31 Kruiswoordpuzzel. Vul de woorden op de juiste plaats in.

Horizontaal

- 1** Aanhangers van het nieuwe christelijke geloof.
- 3** Boek met leefregels voor christenen.
- 4** Man die begon met de Hervorming.
- 5** Mensen met andere ideeën over het geloof.
- 6** Zo heette rond 1500 de verandering van het christelijke geloof.

Verticaal

- 1** Baas van de katholieke kerk.
- 2** Vergeving die je kon kopen.
- 3** Plek waar ketters stierven door de vlammen.

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§4 Opstand in de Nederlanden

Bron 1 De Beeldenstorm.

Intro

'Weg met die beelden, weg met de katholieken!' Woedende mensen stormen de kerk binnen. Ze hebben bijlen en knuppels bij zich. Weyn rent achter hen aan. Ze wil meedoen! In de kerk ziet ze mannen die beelden en ramen kapotslaan. Ze pikken het niet meer. Al een jaar is er armoede, werkloosheid en honger in het land. Maar de katholieke kerk is nog altijd even rijk en machtig.

Protestanten worden gestraft. Ze kunnen alleen in het geheim samenkomen. In 1566 valt een groep protestanten een katholieke kerk aan. Zo begint de Beeldenstorm. Vanaf dat moment worden overal kerken bestormd en beelden kapotgeslagen. Ook in Amsterdam, waar Weyn woont. Ze kijkt om zich heen. Wat kan zij kapotslaan? Daar! Dat dure Mariabeeldje! Weyn pakt haar schoen en smijt die naar het beeld ...

*De vraag van deze paragraaf is:
Hoe ontstond er een opstand in Nederland?*

1 Beeldenstormers in de kerk! Een ooggetuige vertelt wat hij heeft zien gebeuren. Zie jij ook wat hij ziet? Zet de nummers van de zinnen op de juiste plaats in bron 1.

- 1 Met knuppels sloegen ze de ramen in.
- 2 Een man die niet herkend wilde worden, hield zijn jas voor zijn gezicht.
- 3 Beelden van heiligen lagen in stukken geslagen op de grond.
- 4 Vrouwen stalen goud en zilver en smokkelden het mee in hun schorten.
- 5 De soldaten die de kerk bewaakten, keken toe en deden niets.
- 6 Beelden werden van hun sokkels getrokken.

2 Waarom vallen de beeldenstormers kerken aan? Vul de redenen in de tekstballonnen in. Kies uit: *Wij moeten oude kerken slopen, omdat ze anders instorten.* • *Wij zijn arm en werkloos, maar de katholieke kerk is nog steeds stinkend rijk.* • *Wij protestanten worden gestraft door de katholieke kerk.* • *Wij hebben zomaar zin om herrie te schoppen.*

3 Gebruik bron 2. Waar begon de Beeldenstorm? Teken een cirkel om die plaats op de kaart.

Bron 2

- 4 Gebruik bron 2.
- a Waar woon jij? Zet een stip op de kaart en schrijf de plaatsnaam erbij.
  - b Zijn er ook in jouw woonplaats kerken vernield tijdens de Beeldenstorm? Ja? Vul dan je woonplaats in. Nee? Vul dan de dichtstbijzijnde plaats in waar kerken zijn vernield. Ja, in ..... Nee, maar wel in .....

A Eén koning, één bestuur

Leerdoel

Ik kan uitleggen hoe de Spaanse koning regeerde over de Nederlanden.

Leertekst

In de tijd van de Beeldenstorm hoorde Nederland bij het grote Spaanse Rijk van koning Karel V. Hij was in een groot deel van Europa koning en had ook koloniën in Zuid-Amerika. Karel V bestuurde dus een groot, maar versnipperd rijk. De Nederlanden bestonden uit zeventien **gewesten**, die lagen in wat nu Nederland, België en Luxemburg is. Een gewest was een soort provincie met een eigen bestuur, eigen rechtspraak en eigen wetten. Er waren daarom grote verschillen tussen de gewesten.

Het was voor Karel V niet gemakkelijk om zo'n groot rijk te besturen. Daarom stelde hij in de Nederlandse gewesten **stadhouders** aan. Dat

waren edelen die in plaats van de koning een gewest bestuurden. Ze moesten zorgen voor orde en rust en adviseerden de koning over het bestuur. De edelman Willem van Oranje was stadhouder van Holland, Utrecht en Zeeland.

Karel V voerde vaak oorlog. Dat kostte veel geld. Als hij meer belastingen wilde heffen, moest hij telkens apart onderhandelen met alle gewesten. Karel wilde daarom in alle gewesten dezelfde wetten en belastingen. In het jaar 1555 volgde Filips II zijn vader Karel V op. Hij regeerde vanuit Spanje. Filips II probeerde de macht van de Nederlandse adel te verkleinen. Daarom stelde hij ambtenaren aan die hem hielpen bij het bestuur.

Bron 3 Het rijk van Karel V in Europa.

5 Gebruik bron 3. Waar zat de koning die de Nederlanden bestuurde in de tijd van de Beeldenstorm?

- A In Duitsland.
- B In Frankrijk.
- C In Nederland.
- D In Spanje.

6 a ^t Wat is een gewest?

.....
 .....

b Hoe was het bestuur in de Nederlanden geregeld? Streep de foute woorden door. In de 16e eeuw bestonden de Nederlanden uit *één / meerdere* gewesten. Er waren *grote / kleine* verschillen in wetten en belastingen tussen de gewesten. Dat maakte het bestuur voor de koning *makkelijker / moeilijker*.

7 ^t Wat zijn stadhouders?

- A Ambtenaren die een verbrokkeld rijk bestuurden.
- B Edelen die voor de koning een gewest bestuurden.
- C Mensen die de steden bestuurden.
- D Soldaten die een stad in een kolonie bestuurden.

8 ^t Karel V en Filips II wilden een centraal bestuur. Wat is dat?

- A Een bestuur vanuit één plaats met overal dezelfde wetten en belastingen.
- B Een gewest met eigen regels, wetten en bestuurders.
- C Een systeem waarbij een heer de horigen in zijn gebied beschermt.
- D Het recht van burgers om hun stad zelf te besturen.

9 Waarom moest de koning met alle gewesten onderhandelen, als hij meer belastingen wilde heffen?

.....
 .....

10 Welke manier van regeren wilde Filips II en welke manier wilden de edelen?

	Filips II	Edelen
Een heleboel edelen regeren samen over het land.		
Er is maar één baas in het hele rijk.		
De edelen regeren over kleine stukjes land.		
De koning regeert over een enorm rijk.		
De koning neemt alle beslissingen.		
De edelen nemen hun eigen beslissingen.		

11 Wat waren drie voordelen van een centraal bestuur voor Filips II?

- A Ambtenaren waren dan niet meer nodig.
- B De adel in de Nederlanden zou meer macht krijgen.
- C Filips II zou beter met de adel kunnen samenwerken.
- D Filips II zou makkelijker belasting kunnen ophalen.
- E Filips II zou meer macht krijgen.
- F Overal zouden dezelfde wetten gelden.

Leerdoel

Ik kan uitleggen wie er in opstand kwamen.

Ten eerste wilden de Nederlandse edelen en de gewesten hun macht behouden. Omdat Filips II ambtenaren aanstelde, werd de adel minder belangrijk voor het bestuur. Ook wilden gewesten niet dat de koning zomaar belastingen kon eisen.

Ten tweede waren veel mensen in de Nederlanden tegen de wrede manier waarop de Spaanse koning protestanten aanpakte. Filips II was zelf een fanatiek katholiek en hij verbood het protestantse geloof. Protestanten werden vervolgd. Als ze zich niet wilden bekeren, werden ze vermoord. Veel mensen waren protestant geworden, zoals de beeldenstormers. Maar

Leertekst

Veel mensen in de Nederlanden waren al langere tijd ontevreden over de Spaanse koning Filips II. Daar waren twee redenen voor.

ook veel katholieken vonden de straffen te zwaar.

Een aantal Nederlandse gewesten verzette zich daarom tegen de Spaanse koning. Dit verzet tegen het Spaanse bestuur heet de **Opstand**. In 1568 verzamelde Willem van Oranje een leger. Een eerste aanval op de Spaanse legers dat jaar mislukte. Vier jaar later hadden de opstandelingen meer succes. In 1572 namen ze het plaatsje Den Briel in, langs de kust van Holland. Vervolgens veroverden ze bijna alle steden in de gewesten Holland en Zeeland. Ook andere steden en gewesten sloten zich aan bij de Opstand.

12 Wat wordt bedoeld met de Opstand?

- A De edelen die in verzet kwamen tegen de ambtenaren.
- B De protestanten die zich verzetten tegen de katholieke kerk.
- C Het verzet van een aantal Nederlandse gewesten tegen de Spaanse koning.
- D Soldaten van de Spaanse koning die hard optraden tegen katholieken.

13 ^(t) Onderstreep in tekst B 'De Nederlanden in opstand' twee redenen waarom mensen in de Nederlanden ontevreden waren over het Spaanse bestuur.

14 Zet de gebeurtenissen in de goede volgorde, van vroeger naar later.

- A De Spaanse koning Filips II volgt zijn vader Karel V op.
  - B Filips II neemt ambtenaren in dienst die hem helpen bij het bestuur.
  - C Gewesten komen in opstand tegen de koning.
  - D Steden in Holland en Zeeland verjagen de Spanjaarden.
  - E Willem van Oranje verzamelt een leger.
- De goede volgorde is: .....

15 Wie namen de plaats van de edelen in het bestuur in?

- A Ambtenaren.
- B De protestanten.
- C Filips II.
- D Willem van Oranje.

16 a Wat voor baan had Willem van Oranje in de Nederlanden?

.....

b Willem van Oranje ging later de Opstand leiden. Wat zou de Spaanse koning daarvan gevonden hebben?

.....
.....

17 Gebruik ook paragraaf 3. Maak de tekst kloppend.

De koning vervolgde *katholieken* / *protestanten* streng. Veel *katholieken* / *protestanten* / *katholieken en protestanten* in de Nederlanden vonden de straffen van Filips wreed. De paus zal het *wel* / *niet* eens zijn geweest met de maatregelen van Filips, want

.....

18 Gebruik bron 4. Wat was het eerste succes van de opstandelingen?

.....

19 Stel je voor dat je Filips II gaat interviewen.

Wat zal hij antwoorden op de volgende vragen? Zoek in tekst B 'De Nederlanden in opstand' de antwoorden die hij waarschijnlijk zal geven.

a Wie moet volgens u de baas zijn in het land?

.....

b Wat is uw geloof?

.....

c Wat vindt u van andere geloven?

.....

d In de Nederlanden worden de dingen anders gedaan. Wat vindt u van de Nederlanders?

.....

Bron 4 De verovering van Den Briel in 1572. De opstandelingen kwamen met schepen vanaf zee.

Leerdoel

Ik kan beschrijven hoe de Opstand verliep.

Leertekst

Na het jaar 1572 begon een langdurige strijd. De Spanjaarden heroverden bijna alle opstandige steden. Alleen de gewesten Holland en Zeeland hielden vol. In de bijna tachtig jaren oorlog die volgden, breidden de opstandelingen dat grondgebied langzaam uit.

Het was nooit de bedoeling om een eigen staat te stichten. Toch gebeurde dat.

Dat ging in kleine stapjes. Eerst namen protestanten in de opstandige gewesten de macht over. Daarna werkten die gewesten samen in de opstand tegen Spanje.

Na meer dan tien jaar oorlog besloten de opstandige gewesten dat Filips II niet meer

hun koning was. Zo werden de Nederlanden in 1588 een **republiek**: een land zonder koning. Rijke burgers bestuurden voortaan de gewesten. De gewesten beslisten samen over oorlog en andere buitenlandse zaken. Maar elk gewest hield wel zijn eigen wetten en rechtspraak. Verder spraken de gewesten af dat niemand vervolgd mocht worden vanwege zijn geloof. Maar alleen protestanten mochten in het bestuur.

De meeste gewesten in het zuiden van de Nederlanden bleven trouw aan Filips II. De inwoners daar bleven katholiek. Zo raakten de Nederlanden verdeeld in twee stukken.

20 ^t Wat is een staat?

- A Een gebied dat het recht heeft zichzelf te verdedigen.
- B Een gebied met duidelijke grenzen, waar overal dezelfde wetten gelden.
- C Een gebied waar een koning vanuit één plaats regeert.
- D Een gebied waarin rijke burgers het land regeren.

21 Waarover beslisten de gewesten samen en waarover besliste elk gewest apart? Kies uit: *buitenlandse zaken* • *geloof* • *oorlog* • *rechtspraak* • *wetten*.

De gewesten beslisten samen over .....
en ..... Verder spraken de gewesten af dat niemand vervolgd mocht worden vanwege zijn .....
Elk gewest besliste zelf over .....
en .....

- 22** Gebruik ook tekst B ‘De Nederlanden in opstand’. Hoe verliep de strijd die bijna tachtig jaar duurde? Zet de gebeurtenissen in de goede volgorde, van vroeger naar later.
- A Alleen Holland en Zeeland houden vol.
  - B De opstandelingen nemen Den Briel in en daarna meer steden.
  - C De Spanjaarden heroveren bijna alle opstandige steden.
  - D Een aantal gewesten besluit dat Filips II niet meer hun koning is.
  - E Een eerste aanval op de Spaanse legers in 1568 mislukt.
- De goede volgorde is: .....

23 Aan welke kant stonden deze mensen tijdens de Opstand? Trek lijnen van de afbeeldingen naar de juiste persoon.

Kant van Willem van Oranje

Spaanse soldaat

Nederlandse soldaat

Edele

Monnik

Kant van Filips II

- 24** In 1588 werden de Nederlanden een republiek. Wie waren de baas in die nieuwe republiek?
- A De belangrijkste edelen uit de gewesten.
  - B De Spaanse koning.
  - C Rijke burgers.
  - D Willem van Oranje.

- 25 a** Streep de foute woorden door.
Alleen katholieken / Alleen protestanten / Beide geloven mochten de republiek besturen.
- b** Wat vind je daarvan? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

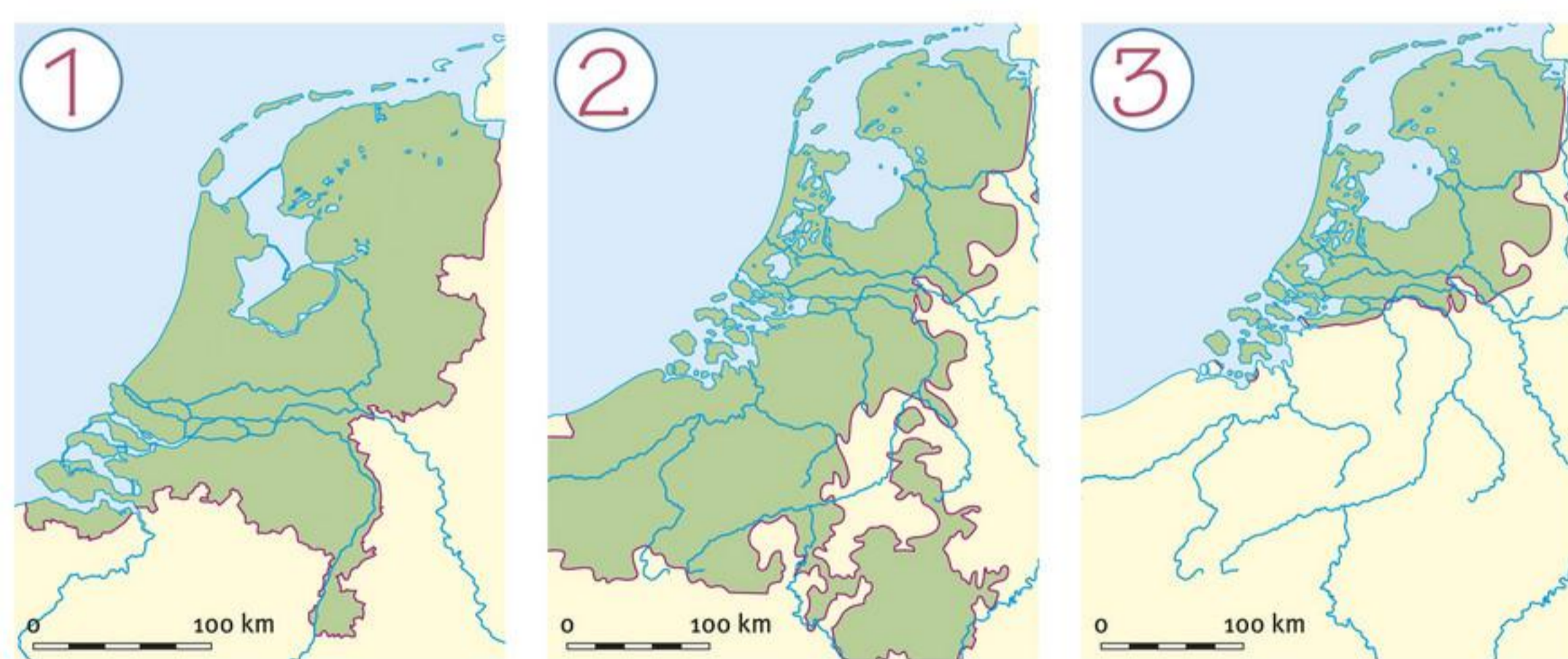
Intro

Stel, je hebt een vriendin in de Verenigde Staten. Die snapt niets van Nederland en zijn geschiedenis. Een koning die in Spanje zat? Een republiek, maar géén president? En hoe zit dat dan **nu**: nu is er toch wel een koning? Aan jou de taak daar iets over uit te leggen. Dat doe je in een e-mail.

- A** Filips II
  - B** Het parlement, gekozen door de Nederlandse burgers
  - C** Koning Willem-Alexander
  - D** Rijke burgers van de gewesten
- De juiste combinaties zijn:
- .....

26 Gebruik bron 5. Eerst vertel je je vriendin iets over de naam van Nederland. Die was niet altijd hetzelfde. Maak de juiste combinaties: zet de letter van de naam bij het nummer van het juiste kaartje. Bijvoorbeeld A1.

- A De Nederlanden onder de Spaanse koning
  - B De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden
  - C Koninkrijk der Nederlanden nu
- De juiste combinaties zijn: .....

Nederland in 2022. Nederland vóór 1588. Nederland in 1588.

Bron 5 Kaarten van Nederland.

27 Gebruik bron 5 en 6. Wie is of was de baas in Nederland? Bij elk kaartje in bron 5 is dat weer anders. Maak de juiste combinaties, bijvoorbeeld A1. Let op! Eén letter pas nergens bij.

Bron 6 De baas van Nederland in 2022.

Nederland is een koninkrijk en heeft een koning: Willem-Alexander. Hij is niet de baas van Nederland. Het parlement is de baas. Het parlement bestaat uit de Eerste en Tweede Kamer. De leden van het parlement worden gekozen door de Nederlandse burgers. Dus eigenlijk zijn de burgers de baas in Nederland. Dat past bij een democratie.

28 Maak het e-mailbericht aan je Amerikaanse vriendin compleet.

Aan: Caroline Spencer

Onderwerp: Dutch history lesson 😊

Dear Caroline,

Vóór 1588 had Nederland een koning.

Die woonde in *Nederland / Spanje*. Toen

bestuurden *koningen / stadhouders* de

gewesten. In *1588 / 1688* werd Nederland

een republiek. Die werd bestuurd door *een*

president / rijke burgers van de gewesten.

Nederland is in 2022 een *koninkrijk /*

republiek met *gewesten / provincies*. De

koning / Het parlement, door burgers gekozen

is nu de baas.

I hope you liked the lesson!

Bye, bye,

..... (jouw naam)

29 Welke drie zinnen over de Nederlandse

Opstand zijn waar?

- A De Nederlanden kwamen in opstand tegen Spanje.
- B De Nederlanden wilden geen edelen meer die de gewesten bestuurden.
- C De Nederlanden wilden niet dat de Spaanse koning alles besliste.
- D De Nederlanden wilden meer katholieke kerken.
- E De Nederlanden wilden meer vrijheid voor protestanten.
- F Het was een oorlog van de stadhouders tegen de gewesten.
- G Spanje kwam in opstand tegen de Nederlanden.

30 Vul de juiste woorden in.

Het vernielen van beelden in katholieke kerken: .....

De voornaam van de koning van Spanje: .....

Zij regeerden elk over een klein stukje van ons land: .....

Naam voor Nederland in de tijd van de Beeldenstorm: .....

Zo noemde men een gebied met een eigen bestuur, eigen rechtspraak en eigen wetten: .....

Willem van: .....

In 1588 werd Nederland een: .....

31 Woordzoeker. Zoek de zeven antwoorden bij vraag 30 in de woordzoeker. Let op: sommige woorden staan in vakjes schuin onder elkaar!

S	E	Y	Y	S	K	F	G	E	U	P	K	E	I
H	U	N	Y	C	R	E	X	Q	R	V	D	G	K
N	F	F	X	Z	W	W	U	O	P	Y	G	E	L
E	L	U	C	E	J	C	F	B	C	F	I	O	T
D	W	T	S	Y	K	C	M	M	Y	L	B	E	N
N	Z	T	J	D	E	W	R	T	B	M	M	U	O
A	R	F	A	U	T	H	P	U	R	N	C	I	L
L	R	I	A	V	E	R	P	M	E	J	E	O	O
R	E	L	G	U	F	E	D	T	D	H	B	R	B
E	J	I	H	Y	R	P	B	R	E	C	H	G	G
D	N	P	X	M	F	C	T	G	L	L	P	Y	D
E	A	S	W	L	S	H	B	G	E	E	F	R	N
N	R	M	S	K	H	V	N	H	N	D	F	V	K
H	O	B	E	E	L	D	E	N	S	T	O	R	M

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§5 Samenvatten

Paragraaf 2

Leerdoelen

- Ik kan twee redenen noemen waarom Europeanen op ontdekkingsreis gingen.
- Ik kan beschrijven hoe het leven op een zeilschip was.
- Ik kan drie gevolgen noemen van de ontdekkingsreizen.

1 Om welke twee redenen gingen Europeanen op ontdekkingsreis? Maak de tekst kloppend. De eerste reden was dat de handel via het ..... duurder werd. Daarom gingen Europeanen zelf ..... uit Azië halen. De tweede reden waren de verbeteringen in de scheepvaart, zoals ..... en ..... Daardoor wisten ontdekkingsreizigers beter .....

2 Hoe was het leven op een zeilschip? Streep de foute woorden door. De kapitein, stuurman en koopman sliepen in een *hangmat / hut*. Hun maaltijd bestond uit *rijst met boter / vlees en verse groenten*. De matrozen *bedienden de zeilen / bepaalden de route*. De kapitein / De matrozen / Iedereen had te maken met storm, ziekte en gebrek aan ruimte.

3 De ontdekking van Amerika had gevolgen voor de mensen in Europa en voor de mensen in Amerika. Welke gevolgen waren voor wie?

Gevolgen	Mensen in Amerika	Mensen in Europa
Ze kregen Europese ziekten en gingen vaak dood.		
Ze stichtten plantages.		
Ze moesten goud en zilver uit mijnen halen.		
Ze verspreidden het christelijke geloof.		

Paragraaf 3

Leerdoelen

- Ik kan uitleggen wat er mis was in de kerk.
- Ik kan uitleggen wat de kritiek was op de kerk.
- Ik kan drie verschillen noemen tussen katholieken en protestanten.

4 Wat was er volgens sommige gelovigen en geestelijken mis met de kerk? Vul de juiste woorden in. Kies uit: *ketters* • *kritiek* • *rechtbank* • *rijkdom*. Sommige gelovigen en geestelijken hadden al in de middeleeuwen ..... op de kerk. Zij vonden bijvoorbeeld de ..... van sommige geestelijken verkeerd. Ze hadden andere ideeën over het geloof dan de kerk. De kerk noemde hen ..... Met een speciale ..... werden deze mensen opgespoord. Zij moesten hun mening over het geloof veranderen.

5 Welke kritiek had Luther op de kerk? Vul de zinnen aan.
Het kopen van een plekje in de hemel vond Luther niet goed, want .....

.....
Luther vond dat mensen zelf de Bijbel moesten kunnen lezen, want .....

.....
Luther vond dat het vereren van heiligen moest worden afgeschaft, want .....

6 Katholieken en protestanten zijn beiden christenen, maar er zijn ook verschillen. Streep de foute woorden door.

In de katholieke kerk:

- 1 staan *wel* / *geen* beelden van heiligen.
- 2 lezen *gelovigen zelf* / *priesters* de Bijbel.
- 3 vraag je *via de priester* / *zelf* vergeving aan God.

Paragraaf 4

Leerdoelen

- Ik kan uitleggen hoe de Spaanse koning regeerde over de Nederlanden.
- Ik kan uitleggen wie er in opstand kwamen.
- Ik kan beschrijven hoe de Opstand verliep.

7 Hoe regeerde de Spaanse koning over de Nederlanden? Vul de juiste woorden in. Kies uit: *adel* • *ambtenaren* • *gewesten* • *rijk* • *stadhouders*.

De Spaanse koning had een groot .....

De Nederlanden bestonden uit meerdere .....

..... Die werden bestuurd

door .....

Filips II probeerde de macht van de Nederlandse

..... te verkleinen. Daarom stelde hij ..... aan die hem hielpen bij het bestuur.

8 Wie kwamen er in opstand tegen de Spaanse koning?

- 1 De *ambtenaren* / *edelen*, want zij .....
- 2 Protestanten en katholieken, want zij .....

9 Hoe verliep de Opstand? Zet de zinnen in de goede volgorde, van vroeger naar later.

- A De opstandelingen nemen Den Briel en daarna meer steden in.
- B De Spanjaarden heroveren bijna alle opstandige steden.
- C Een aantal gewesten roept de republiek uit.
- D Een eerste aanval op de Spaanse legers in 1568 mislukt.

De goede volgorde is: .....

Vaardigheid

Leerdoel

- Ik kan het verschil uitleggen tussen een oorzaak en een gevolg.

10 Streep de foute woorden door.

De grote winst die gemaakt kon worden met specerijen, was een *oorzaak* / *gevolg* van de ontdekkingsreizen.

Grote reizen kunnen maken over zee was een *oorzaak* / *gevolg* van verbeteringen in de scheepvaart.

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§6 Afsluiting

Oefenen voor je toets

- 1 Zet de gebeurtenissen in de goede volgorde, van vroeger naar later.
  - A De Europeanen vernietigen met opzet de cultuur van de oorspronkelijke bewoners.
  - B Europeanen stichten koloniën in Midden- en Zuid-Amerika.
  - C Europese kooplieden varen zelf naar Azië om daar producten te kopen, bijvoorbeeld specerijen.
  - D Italiaanse kooplieden kopen producten uit Azië van handelaren in het Midden-Oosten.

De goede volgorde is: .....

- 2 In de 14e eeuw werd de handel in specerijen via het Midden-Oosten steeds duurder. Wat gebeurde er door deze prijsstijging als eerste?
  - A De Europese cultuur verspreidde zich over de wereld, bijvoorbeeld de taal en het geloof.
  - B Europeanen dwongen met geweld lage prijzen af van plaatselijke koningen en handelaren.
  - C Grote zeereizen werden voor het eerst mogelijk door verbeteringen in de scheepvaart.
  - D Portugezen en Spanjaarden zochten een andere route om zelf specerijen uit Azië te halen.

- 3 Welk begrip hoort bij: een groot landbouwbedrijf dat één product verbouwt, bijvoorbeeld rietsuiker of tabak?
  - A Kolonie.
  - B Ontdekkingsreis.
  - C Plantage.
- 4 Welke twee gebeurtenissen horen bij het tijdvak van ontdekkers en hervormers?
  - A De islam ontstaat en verspreidt zich over het Midden-Oosten en Noord-Afrika.
  - B De landbouw ontstaat.
  - C Er is een splitsing in de christelijke kerk in West-Europa.
  - D Europeanen krijgen meer kennis over de wereld.
  - E Het christendom wordt in Europa verspreid.

- 5 Gebruik bron 1.
  - a Wat laat deze bron zien?
    - A Een aflaat.
    - B Een hervorming.
    - C Een ketter.
    - D Een protestant.
  - b Was Luther het eens of oneens met wat hier gebeurde? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

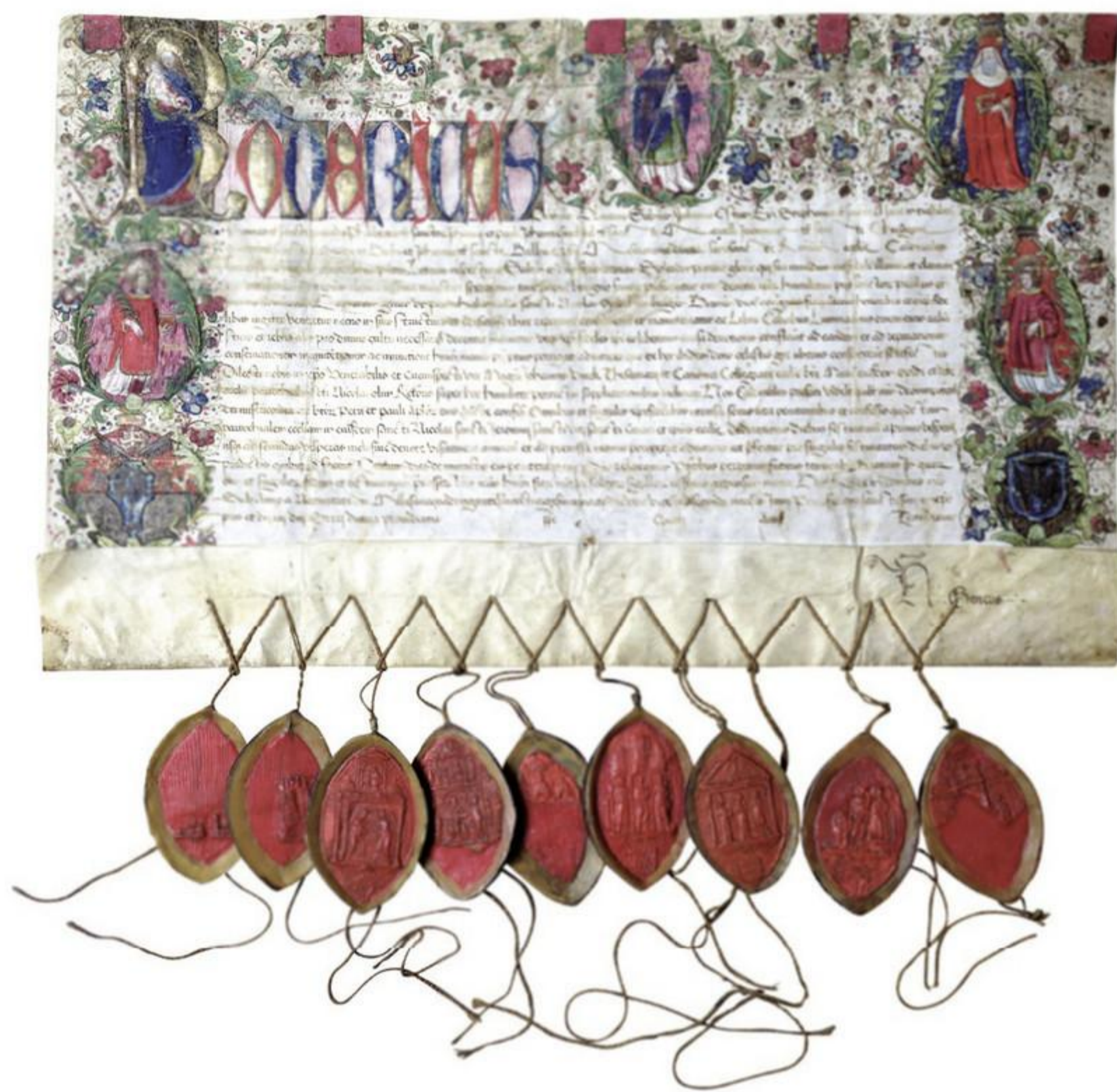
.....

.....

.....

.....

- c** Wat veranderde er door de Hervorming?
- A De cultuur van oorspronkelijke bewoners van de koloniën werd vernietigd.
  - B De koning regeerde niet langer met edelen, maar met ambtenaren.
  - C De Nederlanden werden een republiek.
  - D Er ontstonden twee christelijke kerken in Europa.

Bron 1

6 Welke regels horen bij de katholieke kerk en welke bij de protestantse kerk?

Regels	Katholieke kerk	Protestantse kerk
Je moet zelf de Bijbel kunnen lezen.		
Een plek in de hemel kun je alleen verdienen door goed te leven en te bidden.		
Heiligen horen bij de kerk.		
Kerken zijn eenvoudig.		

- 7** Om welke reden was Willem van Oranje belangrijk voor het begin van de Opstand?
- A Hij steunde Filips II en vocht tegen de protestanten.
  - B Hij verklaarde dat de Nederlanden een republiek werden.
  - C Hij was de aanvoerder van de legers aan het begin van de Opstand.
  - D Hij werd de koning van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.

8 Hoe werd Nederland een land zonder koning? Zet de gebeurtenissen in de goede volgorde, van vroeger naar later.

- A De Spanjaarden heroveren bijna alle opstandige steden.
- B Een aantal Nederlandse gewesten komt in opstand tegen de Spaanse koning.
- C Een aantal gewesten wordt voortaan bestuurd door rijke burgers; de Nederlanden worden een republiek.

De goede volgorde is: .....

9 In 1588 werden de Nederlanden een republiek.

a Wie waren de baas in die nieuwe republiek?

.....

b Wie mochten de republiek besturen?

- A Alleen katholieken.
- B Alleen protestanten.
- C Katholieken en protestanten.

10 (v) Hieronder staan drie zinnen. Bij elke zin hoort een oorzaak en een gevolg. De oorzaken zijn al ingevuld.

Welk gevolg hoort bij de zin? Kies uit: *de adel kwam in opstand* • *de kerk spoorde deze mensen met een speciale rechtbank op* • *Europeanen stichtten plantages*.

Zin: de ontdekkingsreizigers voeren naar andere werelddelen.

Oorzaak: ontdekkingsreizigers zochten specerijen om te verhandelen.

Gevolg: .....

Zin: sommige gelovigen en geestelijken hadden andere ideeën over het geloof dan de kerk.

Oorzaak: deze gelovigen en geestelijken vonden de rijkdom van sommige geestelijken verkeerd.

Gevolg: .....

Zin: de Spaanse koning stelde ambtenaren aan die hem hielpen bij het bestuur.

Oorzaak: Filips II wilde de macht van de Nederlandse adel verkleinen.

Gevolg: .....

Begrippen

Paragraaf 2

ontdekkingsreis

Een reis naar gebieden die mensen nog niet kenden.

vroegmoderne tijd

De periode van 1500 tot 1800.

kolonie

Een gebied buiten Europa waar Europeanen het bestuur regelden en ook gingen wonen.

plantage

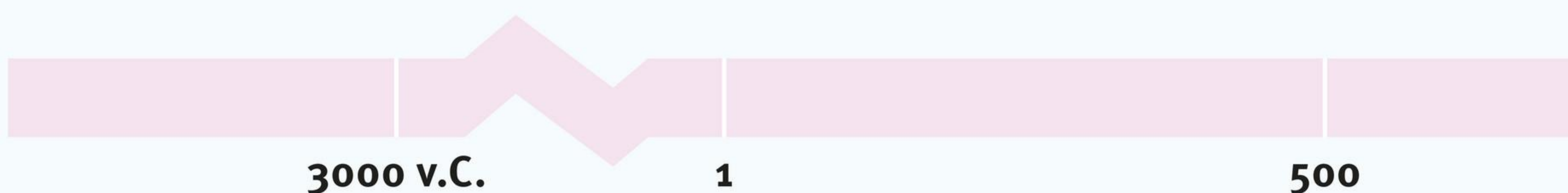
Een groot landbouwbedrijf waar één product wordt verbouwd, bijvoorbeeld rietsuiker of tabak.

Paragraaf 3

ketter

Mensen met andere ideeën over het christelijke geloof, waar de kerk hard tegen optrad.

Tijdbalk

aflaat

Mensen kregen in ruil voor geld een ‘plekje’ in de hemel.

Hervorming

De veranderingen in het geloof aan het begin van de 16e eeuw.

katholiek

Christen die vindt dat de paus in Rome de leiding heeft over de kerk.

protestant

Christen die zich heeft aangesloten bij een hervormer, bijvoorbeeld bij Luther of Calvijn.

Paragraaf 4

gewest

Een gebied in wat nu Nederland, België en Luxemburg is. Een gewest had een eigen bestuur, eigen rechtspraak en eigen wetten.

stadhouder

Iemand van adel die in plaats van de koning een gewest bestuurde.

Opstand

Het verzet tegen het Spaanse bestuur dat duurde van 1568 tot 1648.

republiek

Een land zonder koning.

Ⓥ oorzaak

Een reden waarom iets gebeurt.

Ⓥ gevolg

Iets wat voortkomt uit een gebeurtenis of een verandering.

📖 Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *oefentoets*.

DE TIJD VAN ONTDEKKERS EN HERVORMERS 🏰

1000

1500 1600 1700

heden

6

De tijd van regenten en vorsten

Een gouden tijd

§1

Oriëntatie

Bron 1 Grote drukte op de Dam in Amsterdam.

Ibrahim staat midden op het grote plein. Hij kijkt zijn ogen uit. Wat een prachtige stad. Hier wonen vast alleen maar rijke, machtige mensen. Zulke grote gebouwen en zo mooi versierd! Zijn vader spreekt met een Nederlandse koopman. De tapijten die zijn vader maakt, zijn veelgevraagd in Amsterdam. Toch hoopt Ibrahim dat het dit keer wat langer duurt, voordat zijn vader alle tapijten heeft verkocht. Amsterdam is een stad waar hij best wat langer wil blijven. Boten varen af en aan over de grachten. Ze laden en lossen bij de vele pakhuizen. Mensen met een ander uiterlijk en mooie kleren. Wat een geweldige stad! En Ibrahim is helemaal klaar voor zijn ontdekkingsstocht!

Amsterdam is in de tijd van regenten en vorsten een van de belangrijkste handelssteden in de wereld. Tussen 1600 en 1700 wordt er zoveel geld verdiend, dat we die tijd nu de Gouden Eeuw noemen. Er wordt veel gehandeld in Amsterdam. Het is er altijd druk.

1 Gebruik bron 1 en de intro. Vul de ontbrekende woorden in. Kies uit: *Amsterdam* • *burgers* • *Dam* • *Europa* • *handel* • *kooplieden* • *vreemdelingen*.
Op bron 1 zie je de ..... in ..... Het is er erg druk. Er wordt veel .....gedreven. Amsterdam was de belangrijkste handelsstad van ..... Spullen uit de hele wereld werden hier verkocht. Je zag in Amsterdam dan ook heel veel verschillende mensen. .... uit verre landen, rijke ..... en gewone .....

2 Welke omschrijving past het best bij Ibrahim?
Ibrahim is:

- A een Nederlandse koopman.
- B een rijke burger.
- C een schipper.
- D een zoon van een buitenlandse handelaar.

3 Zet de nummers van de volgende uitspraken op de juiste plek in bron 1.

- 1 Troepen halt!
- 2 Jullie kunnen op mijn schip komen werken.
- 3 Ja, we zien jullie schepen vaak bij ons in de Oost.
- 4 We moeten de burgers in onze stad wel tevreden houden.
- 5 Goedendag heren.

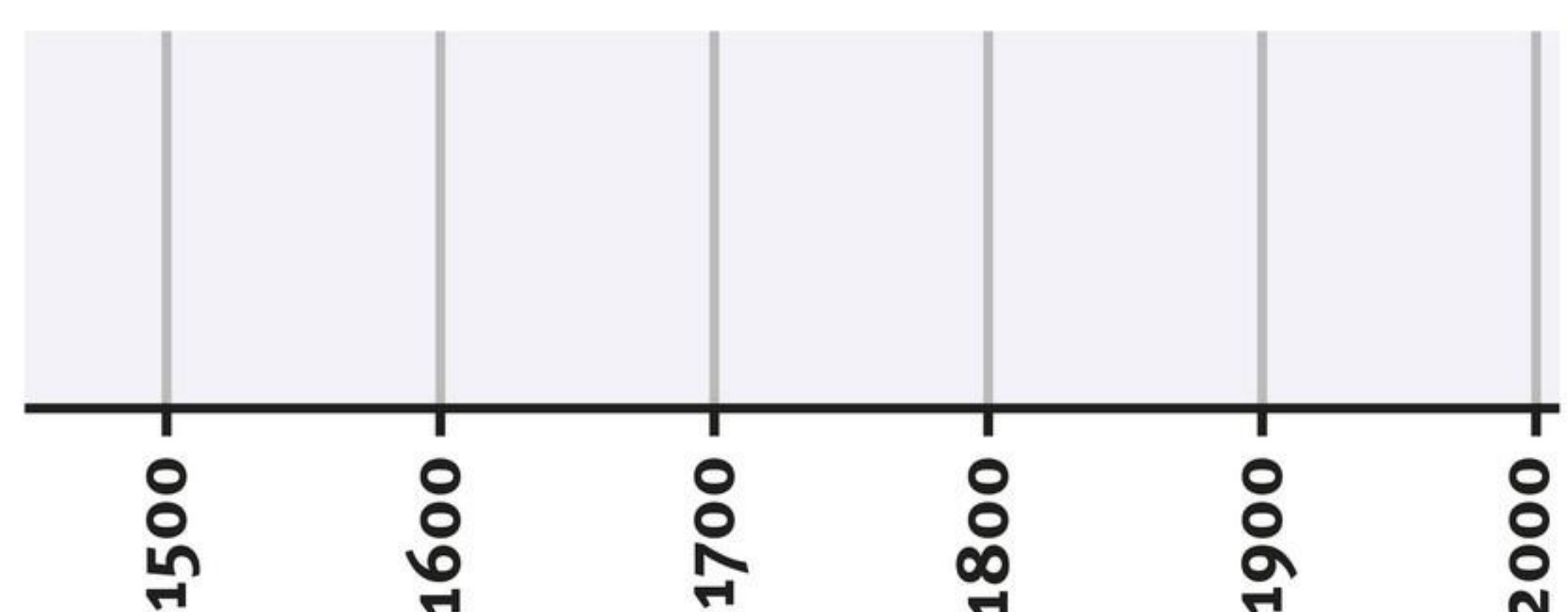
4 Vul het ontbrekende woord in.
De tijd van regenten en vorsten noemen we ook wel de ..... Eeuw.

5 Gebruik bron 2. In de tijd van regenten en vorsten zag Nederland er heel anders uit dan nu. Wat valt je op? Streep de foute woorden door.
Nederland was in 1648 *kleiner / groter* dan nu. De bruin gekleurde gebieden in het *noorden / zuiden* van Nederland waren begonnen met de Opstand. Een groen gekleurd gebied als *Friesland / Noord-Brabant* kwam pas later bij de Republiek. Een groot deel van *Limburg / Holland* hoorde zelfs nog helemaal niet bij Nederland.

Bron 2 De Republiek der Nederlanden in 1648.

6 Kleur op de tijdbalk de tijd van regenten en vorsten rood.

§2 Rond de wereld

BASIS

Bron 1

Intro

Trots kijkt Cathalijne naar de schepen op het IJ. Daar, op dat middelste schip, daar zit haar oom Jacob! Bijna anderhalf jaar is hij van huis weggeweest. Kapitein op het schip, helemaal op reis naar Indië! Dat is hartstikke gevaarlijk. Onderweg kan er veel gebeuren.

Er liggen piraten op de loer en ook aan boord is het niet altijd veilig, weet Cathalijne. Ze heeft verhalen gehoord over scheurbuik, een enge ziekte waar heel veel zeelui aan doodgaan. En ruzies, soms tot de dood! Ook in Indië ligt er gevaar op de loer. Daar worden weleens bemanningsleden vermoord! Maar oom Jacob is veilig terug. Aan boord van zijn schip heeft hij vast heel veel mooie spulletjes uit Indië. Zou hij ook iets voor haar hebben meegenomen? Ongeduldig wacht Cathalijne tot ze haar oom aan land ziet komen.

De vraag van deze paragraaf is:

Hoe zorgden de VOC en de WIC voor welvaart in de Republiek?

- 1** Gebruik bron 1. De oom van Cathalijne is kapitein op een schip. Hij komt na anderhalf jaar weer thuis. Waarom zou de reis zo lang geduurd hebben?
- A De boten konden alleen varen als er wind was.
  - B De reis was gevaarlijk.
  - C Er was steeds ruzie aan boord.
  - D Het was veel te mooi in Indië om meteen terug te komen.

- 2** Waaraan gingen de meeste mannen dood tijdens de reizen naar Indië? Kies drie oorzaken.
- A Drugs uit Indië.
  - B Moord.
  - C Ondervoeding.
  - D Piratenaanval.
  - E Verdrinking.
  - F Ziekte.

- 3** Gebruik bron 2. Je ziet bemanningslid Frederick. Hij ging ook mee op de zeereis naar Indië. Lees wat Frederick zegt over zijn reis.
- a** Hoeveel bemanningsleden waren er bij het begin van Fredericks reis aan boord?
- .....

- b** Hoeveel bemanningsleden kwamen terug met het schip?
- .....
- c** Hoeveel bemanningsleden zijn in Indië achtergebleven?
- .....
- d** Hoeveel bemanningsleden zijn gestorven tijdens de reis?
- .....

- 4** Kijk nog eens naar bron 1. Je ziet houten schepen. Vul de ontbrekende woorden in. Kies uit: *hout* • *kwetsbaar* • *lang* • *motor* • *richting* • *rots* • *verbrandt* • *vooruit* • *waait* • *zeil* • *zinken*.
- De schepen in bron 1 hebben geen ....., maar een ....., Als het niet ....., gaan de schepen dus niet ....., En de wind moet ook in de goede ..... waaien. Daarom duurt de reis vaak ....., De schepen zijn van ....., Dat is ....., Een pijp roken kan ertoe leiden dat een heel schip ....., En als zo'n schip tegen een ..... vaart, zal het meteen .....

We waren met 249 bemanningsleden. De reis was bar en boos, met scheurbuik, ruzies en bedreigingen aan boord. Veel bemanningsleden werden door inlanders vermoord. Alleen al op een klein eiland onderweg werden 70 mannen begraven, voornamelijk wegens scheurbuik. Door het grote aantal doden waren er niet meer genoeg mannen om met vier schepen te varen. Een schip dat lekte, werd verbrand. Twee bemanningsleden bleven achter in Indië. Bij terugkomst in Holland in 1597 waren er nog maar 87 bemanningsleden in leven.

Bron 2 Frederick de Houtman.

Leerdoel

Ik kan uitleggen met welke handel de Republiek zo rijk werd.

Leertekst

Aan het einde van de 16e eeuw haalden Hollandse en Zeeuwse handelaren graan en hout uit het Oostzeegebied en verkochten ze daar zout en haring. Door deze bloeiende handel groeiden ook de visserij en de nijverheid, zoals de scheepsbouw, zeilmakerijen en houtzagerijen.

In deze tijd was er in Europa een grote vraag naar specerijen, zoals nootmuskaat, peper en kruidnagel. Daardoor waren de prijzen hoog. Alleen de Portugezen haalden specerijen uit Azië. Ze verkochten die specerijen met grote winst. Hollandse en Zeeuwse kooplieden wilden die handel ook wel.

In 1595 zocht een groep Nederlandse schepen een route naar Azië. Ze bereikten Azië, maar de reis was geen succes. Eén van de vier schepen ging verloren. De opbrengst van de meegebrachte peper was net genoeg om de kosten van de reis te betalen. In 1598 volgde een tweede reis. Alle schepen kwamen terug en de meegebrachte specerijen werden met heel veel winst verkocht. In deze tijd voeren andere schepen voor het eerst de hele wereld rond. Zo ontstond de **wereldhandel**. Dat is de handel waarin landen van over de hele wereld producten aan elkaar verkopen.

5 a Welke producten verkochten Hollandse en Zeeuwse kooplieden in het Oostzeegebied?

.....

b Welke producten kochten Hollandse en Zeeuwse kooplieden in het Oostzeegebied?

.....

- c Gebruik bron 3. Kleur het gebied rond de Oostzee.

Bron 3

- 6 Wie hadden in de 16e eeuw veel succes met het halen van specerijen uit Azië?

- A Hollanders.
- B Portugezen.
- C Zeeuwen.

- 7 Zet de zinnen in de goede volgorde, van vroeger naar later.

- A De opbrengst van de peper is net genoeg om de kosten van de reis te betalen.
- B Een groep Nederlandse schepen zoekt een route naar Azië.
- C Een tweede groep Nederlandse schepen komt terug met specerijen.
- D Nederlandse kooplieden maken veel winst op de meegebrachte specerijen.
- E Nederlandse kooplieden verdienen vooral veel geld met handel in het Oostzeegebied.
- F Nederlandse kooplieden willen ook geld verdienen met de handel met Azië.

De goede volgorde is: .....

- 8 t Onderstreep in tekst A 'Bloeiende handel' de producten die in het Oostzeegebied werden verhandeld.

- 9 t Wat is wereldhandel?

- A De handel waarin veel landen van over de hele wereld producten aan elkaar verkopen.
- B De landen die veel schepen hebben om producten te verhandelen.
- C De producten die met schepen worden vervoerd om geld te verdienen.
- D De tijd waarin meer schepen voor het eerst de hele wereld rond varen.

- 10 Waarom was het na 1595 niet meer nodig om veel met Portugal te handelen?

.....
 .....

- 11 Eind 16e eeuw verdienden de scheepsbouw, zeilmakerijen en houtzagerijen veel geld. Leg uit hoe dit kwam.

.....
 .....
 .....
 .....

Leerdoel

Ik kan uitleggen wat de VOC deed.

Leertekst

Een zeereis was eind 16e eeuw heel gevaarlijk. Het schip van een koopman kon vergaan en die was dan alles kwijt. Door samen te werken werd het risico voor de koopman kleiner. Daarom richtte een aantal kooplieden in 1602 samen een bedrijf op: de **Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC)**.

De VOC had een aantal speciale rechten. Ze mocht forten bouwen, oorlogen voeren en ze had het alleenrecht op de handel met Azië. Dat betekent dat vanuit de Republiek alleen VOC-schepen naar Oost-Indië mochten varen. Dat is het huidige Indonesië. De VOC kocht specerijen in Oost-Indië en verkocht die in de Republiek. Onderweg kochten

kooplieden ook spullen als goud, zijde, thee, koffie en zilver. Die producten waren anders in Europa niet te krijgen. Binnen korte tijd hadden duizenden mensen een baan bij de VOC. Het werk en de enorme winsten van de VOC zorgden in de Republiek voor grote welvaart. Dat betekent dat er veel rijkdom was.

De inwoners van Oost-Indië werden niet rijk van deze handel. Alleen Indische vorsten verdienden aan de handel met de Nederlanders. De 'gewone' mensen moesten hard werken en verdienden heel weinig. Op enkele eilanden werden zelfs mensen tot slaaf gemaakt. Zij werkten als slaaf op het land, in de huishouding en in werkplaatsen.

12 a In welk jaar werd de VOC opgericht?

.....

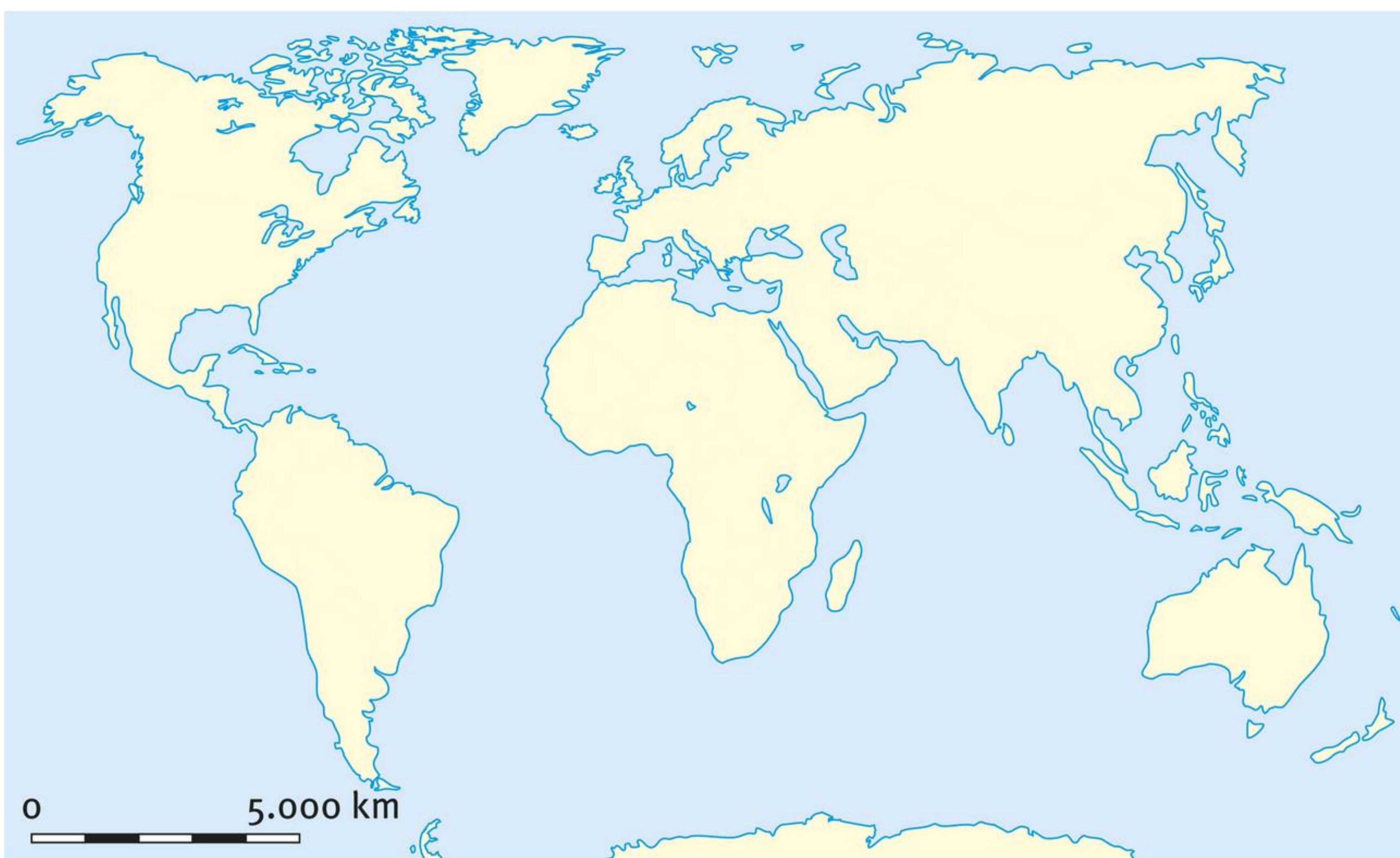
b Wat was het doel van de VOC?

- A Mensen hard laten werken en heel weinig laten verdienen.
- B Samen veel goedkope producten inkopen in Azië en die in Nederland verkopen.
- C Veel mensen in Nederland en Azië een baan geven.
- D Winst maken en het risico verkleinen van de reis naar Azië en terug.

13 Gebruik bron 4 en eventueel een atlas. Teken de reis van Amsterdam naar Oost-Indië in de kaart.

14 a Welke vier producten kocht de VOC onderweg in?

☐ A Goud.	☐ E Koffie.
☐ B Graan.	☐ F Zijde.
☐ C Haring.	☐ G Zilver.
☐ D Hout.	☐ H Zout.

Bron 4

b Waarom kocht de VOC de producten bij vraag a onderweg in?

.....
 .....
 .....

15 a Streep het foute woord door.

De VOC had het alleenrecht op de handel met Azië. Dat betekent dat andere schepen uit de Republiek *wel / niet* mochten varen naar Oost-Indië.

b De VOC had een aantal rechten. Om welke redenen had de VOC deze bijzondere rechten gekregen? Vul het schema in. Kies uit: *bescherming van schepen en handelswaar • geen concurrentie • meer gebieden veroveren voor de handel.*

16 a *t* Wat betekent welvaart?

- A Dat een land geen koning heeft.
- B Dat er veel rijkdom is in een gebied.
- C Dat het verschil tussen arm en rijk groot is.
- D Dat mensen een goed leven hebben.

b Welke drie groepen hadden voordeel van de welvaart?

- A Indische vorsten.
- B Inwoners van Oost-Indië.
- C Nederlandse ambachtslieden.
- D Nederlandse kooplieden.
- E Tot slaaf gemaakt.

17 *t* Onderstreep in tekst B ‘Voor koffie, thee of meer ...’ de producten die de VOC verhandelde.

Rechten van de VOC	Reden
Het alleenrecht op de handel in Oost-Indië	
Het recht om forten te bouwen	
Het recht om oorlogen te voeren	

Leerdoel

Ik kan uitleggen wat de WIC deed.

Leertekst

Kooplieden uit Holland en Zeeland handelden ook met West-Indië (Amerika). Daar kwamen suiker en tabak vandaan. Voor de handel met West-Indië werd in 1621 de **West-Indische Compagnie (WIC)** opgericht. De WIC kreeg dezelfde rechten als de VOC. Zo had ze het alleenrecht op de handel met gebieden in Amerika en Afrika. De WIC handelde ook in slaven.

In de 17e eeuw waren Europese landen, waaronder Nederland, de baas in gebieden in Amerika. Zij stichtten er plantages, die winst moesten opleveren. Maar de indianen die het land bewerkten, stierven door het zware werk of aan ziekten. Daarom haalden Europese handelaren mensen uit West-Afrika

en brachten hen als slaaf naar Amerika. Dat was **slavenhandel**. Tussen 1500 en 1800 werden zo'n 12 miljoen Afrikanen tot slaaf gemaakt en naar Amerika vervoerd.

De schepen van de WIC waren nooit leeg. Vanuit de Republiek gingen ze met bijvoorbeeld geweren, alcohol en koperen voorwerpen naar West-Afrika. Daar werden deze producten geruild tegen mensen. Deze mensen werden als slaaf verkocht aan de eigenaren van plantages. Daarna voeren de schepen, volgeladen met rietsuiker en tabak, vanuit Amerika terug naar Europa. De handel in tot slaaf gemaakten en in de producten die zij verbouwden, leverde de Europeanen veel winst op.

18 a In welk jaar werd de WIC opgericht?

.....

b Wat was het doel van de WIC?

- A Mensen hard laten werken en heel weinig laten verdienen.
- B Samen veel goedkope producten kopen in West-Indië en die in Nederland verkopen.
- C Veel mensen in Nederland en West-Indië een baan geven.
- D Winst maken en het risico verkleinen van de reis naar West-Indië en terug.

19 ^(t) Wat is slavenhandel?

- A De handel in mensen die tot slaaf zijn gemaakt.
- B Mensen die geld verdienen met de handel in producten.
- C Producten die worden verhandeld door de WIC.

20 ^(t) Onderstreep in tekst C 'Slaven en handel' wat de WIC verhandelde.

- 21** De VOC en de WIC speelden een belangrijke rol in de wereldhandel. Welke zin past daarbij?
- A Ze brachten overal in de wereld veel rijkdom.
  - B Ze handelden in producten die uit verschillende werelddelen kwamen.
  - C Ze werkten samen met andere Europese handelaren, zoals de Portugezen.

22 Wat waren gevolgen van de wereldhandel voor de mensen in Azië, Afrika en Amerika? Maak de juiste combinaties.

- A** Europeanen gingen zelf handelen in deze werelddelen,
- B** In de Republiek steeg de welvaart,
- C** Mensen werden verplicht om te werken op plantages,
- 1** deze mensen moesten hard werken en kregen niets.
- 2** kooplieden en ambachtslieden hadden daar voordeel bij.
- 3** mensen in andere werelddelen werden uitgebuit.

A hoort bij .....

B hoort bij .....

C hoort bij .....

23 Lees nog eens de drie teksten van deze paragraaf en de woorden die je daar hebt onderstreept.

Zet de volgende woorden op de goede plek: *geweren • graan en hout • rietsuiker • specerijen • thee • tot slaaf gemaakten.*

De welvaart van de Republiek begon met de handel in ..... uit het Oostzeegebied. De VOC verdiende later veel geld met de handel in ..... uit Azië. Onderweg kochten ze bijvoorbeeld ook ..... Handelaren van de

WIC leverden ..... aan Afrika. Daarmee konden slaven worden gevangen. Vanuit Afrika vertrokken schepen met ..... naar Amerika. Die moesten daar op plantages werken, waar ze ..... verbouwden.

24 a Voor wie had de wereldhandel de meeste voordelen?

.....
 .....
 .....

b Voor wie had de wereldhandel de meeste nadelen?

.....
 .....

25 Gebruik bron 5.

a Waarin handelden Europeanen ook, maar zie je niet in deze bron?

.....
 .....

b Stel, je bent een van de Afrikanen die naar Amerika worden vervoerd. Wat zou je daarvan vinden?

.....
 .....

Bron 5

Leerdoel

Ik kan uitleggen dat mensen in de 17e eeuw anders dachten dan nu.

Uitleg

Hoe dachten mensen in de 17e eeuw over slavenhandel?

In een schoolboekje uit de 17e eeuw staat dat leraren hun leerlingen mogen slaan. Er staat wel bij: 'Liever geen bloedende wonden.' Leraren in onze tijd mogen leerlingen niet slaan. Dat kan echt niet!! Zo iemand wordt meteen ontslagen. In de 17e eeuw was slaan voor leraren normaal. Om mensen in de 17e eeuw te begrijpen moet je onderzoeken hoe ze dachten en voelden. Dat heet **je inleven**. In deze opdracht onderzoek je hoe mensen in de 17e eeuw dachten over slavenhandel. In de 17e eeuw handelden Europeanen in mensen. Ze haalden mensen uit Afrika en verkochten hen als slaaf in Amerika. Tegenwoordig is mensenhandel verboden, maar het komt nog steeds voor. Mensenhandelaren brengen bijvoorbeeld voor veel geld vluchtelingen naar Europa.

26 Gebruik bron 7. De maker van het schilderij schreef: 'Deze arme, hongerige mensen kruipen als varkens uit de stal en worden één voor één naar de markt vervoerd. Daar worden ze door kooplieden van voor tot achter bekeken.'

Streep de foute woorden door.

De maker van het schilderij vond dat de slaven als *dieren / mensen* behandeld werden. Hij zag dat de slavenhandelaren *goed / slecht* waren voor de slaven. Hij vond dat waarschijnlijk *erg / geen probleem*.

27 Gebruik bron 6. Volgens deze dominee keurde de Bijbel slavernij goed, als aan twee eisen werd voldaan. Welke eisen waren dat?

- A De slaven waren christenen.
- B De slaven waren heel goedkoop.
- C De slaven waren moslim of heidenen.
- D De slaven werden slecht behandeld.
- E De slaven werden voor een eerlijke prijs gekocht.

Bron 6 Een dominee uit Zierikzee schreef in 1638 dat slavernij volgens de Bijbel was toegestaan. Hij schreef het volgende.

Volgens de Bijbel mogen heidenen of moslims als slaven gebruikt worden. Ze moeten wel voor een eerlijke prijs (de echte waarde) zijn gekocht van hun ouders of van hun eigenaren. Dat gebeurt nu zo in Afrika.

Bron 7 Een slavenmarkt in Brazilië. De hoopjes zwarte mensen zijn tot slaaf gemaakten. De mannen met de hoeden zijn slavenhandelaren.

28 Gebruik bron 6 en 7. Welke uitspraak past bij welke persoon? Maak de juiste combinaties.

- A** De dominee
- B** De maker van het schilderij
- C** Een slavenhandelaar
- 1** 'Ik hoor bij de WIC en ik verdien geld met de handel in suiker en slaven.'
- 2** 'Ik vind dat mensen niet als dieren behandeld mogen worden.'
- 3** 'Niet-christelijke slaven mogen voor een eerlijke prijs verkocht worden. Zo staat het in de Bijbel.'

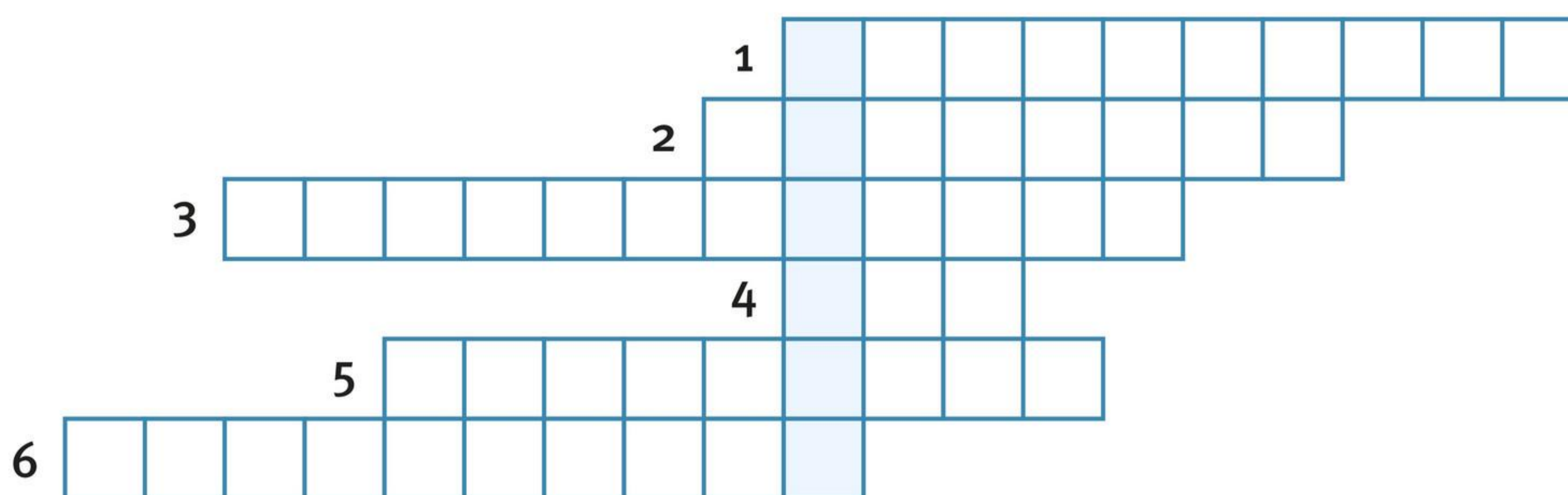
A hoort bij .....

B hoort bij .....

C hoort bij .....

29 Welk woord hoort bij de omschrijving? Zet het woord in de puzzel.

- 1** Kruiden uit Indië waar in Europa veel geld mee verdiend werd.
- 2** Plek waarop tot slaaf gemaakte Afrikanen in Amerika moesten werken.
- 3** Handel tussen landen over de hele wereld.
- 4** Bedrijf dat werd opgericht door een aantal kooplieden voor de handel met Oost-Indië.
- 5** Zo heet Oost-Indië tegenwoordig.
- 6** Personen die met handel in producten hun geld verdienen.

30 Welk woord lees je in de blauwe vakjes van de puzzel?

.....

31 a In de volgende samenvatting van het hoofdstuk staan vier fouten. Weet jij ze te vinden? Onderstreep de fouten.

In de 17e eeuw haalden handelaren specerijen uit het Oostzeegebied. Om de handel met Azië te verbeteren richtten ze samen de West-Indische Compagnie (WIC) op. In Amerika waren slaven nodig om te werken op de plantages. Daarom vervoerden slavenhandelaren tussen 1500 en 1800 tot slaaf gemaakten uit Nederland naar Amerika. Door de activiteiten van de WIC en de VOC kwam er werk voor duizenden mensen en kromp de wereldhandel.

b Kijk nog eens naar de woorden die je bij vraag a hebt onderstreept. Schrijf de goede woorden op.

.....

.....

.....

.....

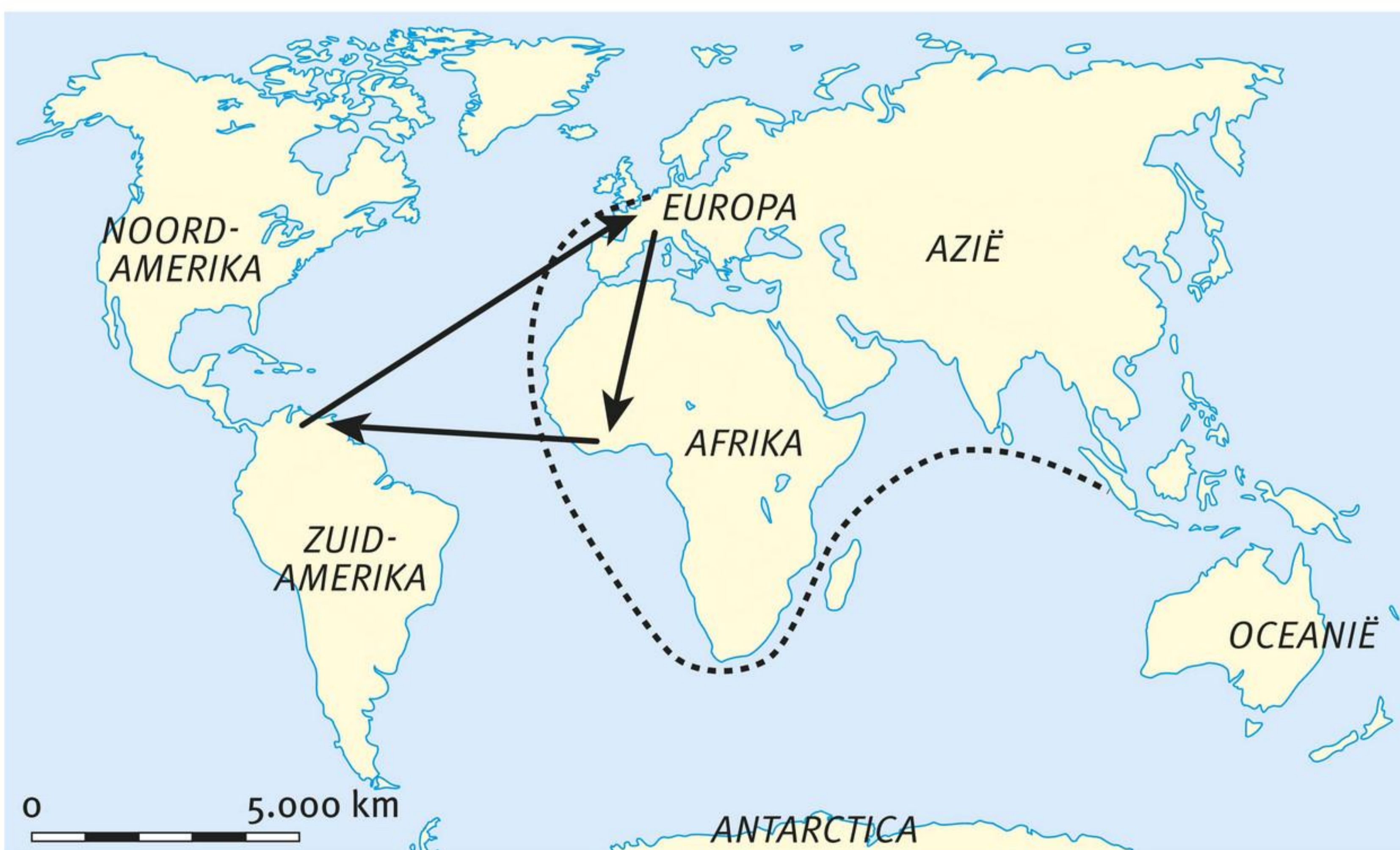
.....

.....

32 Gebruik bron 8. Waar horen de volgende woorden op de kaart? Vul de nummers in op de juiste plek. Je kunt de informatie vinden in tekst B ‘Voor koffie, thee of meer ...’ en tekst C ‘Slaven en handel’.

1	Nederland	6	Specerijen
2	Spanje	7	Suiker
3	Portugal	8	Tot slaaf gemaakten
4	Oost-Indië		
5	Suriname		

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

Bron 8

§3 De Gouden Eeuw

Bron 1 *Het vrolijke huisgezin*, door Jan Steen.

Intro

Als Hannekes vader zijn loon krijgt, komt de hele familie dat meevieren. Het is de gezelligste dag van de week. Ze eten en drinken samen, kletsen bij en soms wordt er zelfs muziek gemaakt.

Hanneke kijkt naar de grote huizen aan de overkant. Verderop komt de rijke koopman met zijn kinderen naar buiten. Zouden zij elke dag feest hebben? Ze hebben geld genoeg! Hanneke weet niet of ze nu jaloers moet zijn of niet. Die rijke kinderen zien er altijd netjes uit. Alsof ze nooit buiten mogen spelen en vies mogen worden. In die kleren kun je je ook helemaal niet lekker bewegen!

In ons kleine, oude huis kun je tenminste nog eens rommel maken, denkt Hanneke. Nee, wij zijn niet rijk, maar wel gelukkig!

De vraag van deze paragraaf is:

Wie profiteerden er van de Gouden Eeuw?

- 1 Gebruik bron 1. Wat zie je?
- A Een dronken familie.
  - B Een familie die maar heel weinig te eten heeft.
  - C Een familie die net lekker heeft gegeten.

2 Gebruik bron 1. Dit schilderij is gemaakt door Jan Steen. Er is ook een gezegde met zijn naam erin: een huishouden van Jan Steen. Dat zeg je als het altijd een rommeltje is in huis.

a Op welke plaatjes hieronder zie je een typisch voorbeeld van ‘een huishouden van Jan Steen’?

.....

b Op welke plaatjes zie je dat het een gezellige boel is?

.....

A B C

D E F

G H I

3 Gebruik bron 1. Denk je dat dit een rijk gezin is?

Ja • Nee, want .....

.....

.....

4 De titel van deze paragraaf is ‘De Gouden Eeuw’. Welke zin past bij bron 1?

- A Dit is een goed voorbeeld van de Gouden Eeuw.
- B Je ziet dat niet iedereen bergen geld had in de Gouden Eeuw.
- C Je ziet een familie die geld genoeg had in de Gouden Eeuw.

5 Streep de foute woorden door.

Hanneke komt uit een *arm / gemiddeld / rijk* gezin. Ze ziet op straat kinderen. Die zijn *arm / rijk*. Hoewel deze paragraaf ‘De Gouden Eeuw’ heet, is toch niet iedereen *arm / rijk*.

6 Er zijn in de Gouden Eeuw mensen die rijk zijn, maar ook mensen die net genoeg hebben. Tot slot is er een groep mensen die niets heeft.

Gebruik bron 2. Schrijf boven de afbeelding wat hier volgens jou gebeurt. Gebruik in je antwoord de volgende woorden: *armen • bedelen • geen inkomen • rijke mensen • zieken*.

.....

.....

.....

.....

Bron 2

Leerdoel

Ik kan beschrijven hoe de Republiek erg rijk werd.

Leertekst

In de 17e eeuw was Amsterdam de belangrijkste handelsstad in Europa. Vóór 1585 werden in Amsterdam vooral grondstoffen doorverkocht, zoals hout en graan uit het Oostzeegebied. Omdat de Spanjaarden in 1585 Antwerpen veroverden, kwamen kooplieden en ambachtslieden uit die stad naar Amsterdam. Zo'n verhuizing van een grote groep mensen naar een andere streek heet migratie. De nieuwkomers uit Antwerpen waren meestal hele goede ambachtslieden en ze hadden goede handelscontacten in heel Europa. Ze handelden vaak in luxeproducten, zoals bont, dure stoffen en specerijen. Zo werden in Amsterdam voortaan ook luxeproducten verkocht.

Een groeiende groep mensen in de Republiek was rijk genoeg om die luxeproducten te kopen. Dat gold bijvoorbeeld voor de kooplieden. Zij werden nog rijker door ook op andere manieren geld te verdienen. Rijken lieten bijvoorbeeld meren droogleggen met windmolens. Ze hoopten met het verhuren van deze nieuwe landbouwgrond nog meer geld te verdienen.

De Republiek werd bestuurd door die kleine groep rijke burgers. Zij werden **regenten** genoemd. Zij verdeelden de belangrijke banen in het bestuur onder elkaar. Op deze manier bleef het bestuur van de Republiek in handen van een kleine groep rijke families. Andere burgers hadden niets te zeggen.

7 **t** Wat zijn twee voorbeelden van grondstoffen?

- A Bont.
- B Dure stoffen.
- C Graan.
- D Hout.
- E Specerijen.

8 **a** **t** Wat is migratie?

.....

.....

b Wat is **geen** voorbeeld van migratie in de 17e eeuw?

- A Een Duitse boerenzoon zoekt werk in de Hollandse steden.
- B Een Joods gezin vlucht vanuit Spanje naar de Republiek.
- C Een koopmansfamilie verhuist van Amsterdam naar Leiden.

- 9 Zet de zinnen in de goede volgorde, van vroeger naar later.
- A Amsterdamse kooplieden verdienen vooral veel geld met de handel met het Oostzeegebied.
  - B In Amsterdam worden op de markt ook luxeproducten verhandeld.
  - C Na de verovering van Antwerpen gaan veel ambachtslieden en kooplieden naar Amsterdam.

De goede volgorde is: .....

10 Op welke twee manieren probeerden kooplieden in de Republiek veel geld te verdienen?

- 1 .....
- 2 .....

- 11 a Door wie werd de Republiek bestuurd?
- A Door ambachtslieden.
  - B Door migranten.
  - C Door regenten.
- b Een kleine groep rijke burgers bestuurde de Republiek. Past dat bij de manier waarop Nederland nu wordt bestuurd? Leg je antwoord uit.
- Dat past *wel* / *niet* bij onze manier van besturen, omdat .....

.....

.....

12 ^t Onderstreep in tekst A 'De Republiek wordt rijk' drie manieren waarop de Republiek rijk werd.

13 Gebruik bron 3.

a Wat doen de mannen op de koopmansbeurs?

- .....
- .....
- .....
- b Waaraan kun je zien dat handelaren uit de hele wereld naar Amsterdam kwamen?
- .....
- .....
- .....

Bron 3 Op de Amsterdamse koopmansbeurs werden producten uit de hele wereld verhandeld. Handelaren uit verschillende landen kwamen naar Amsterdam. (Schilderij van Emanuel de Witte, 1653.)

B Pronkende kooplieden

Leerdoel

Ik kan uitleggen hoe de kooplieden lieten zien dat ze rijk waren.

Leertekst

Tussen 1588 en 1672 ging het goed met de Republiek. Amsterdam was het centrum van de wereldhandel. Ook in andere Hollandse steden zorgde de groei van handel en nijverheid voor meer welvaart. Het was ook een bloeiperiode voor de schilderkunst en voor de wetenschap. We noemen deze tijd de **Gouden Eeuw**.

In de Gouden Eeuw woonden en werkten er veel schilders in de Republiek. Zij maakten vooral stadsgezichten, landschappen en portretten. Dat deden ze in opdracht van rijke burgers en stadsbesturen. Maar ook winkeliers en ambachtslieden kochten schilderijen. Door de grote welvaart was er genoeg werk voor de schilders. Veel

schilderijen uit de Gouden Eeuw worden nog steeds mooi gevonden. Sommige schilders zijn nog steeds heel bekend, zoals Rembrandt van Rijn.

Behalve met schilderijen wilden rijke kooplieden ook op andere manieren laten zien hoe rijk ze waren. Ze lieten grote huizen bouwen die vol kostbare spullen stonden, bijvoorbeeld Delfts blauw. Dat is een beroemd porselein uit Nederland. De meubels in huis waren gemaakt van verschillende soorten hout. In dure kasten met veel laden bewaarden rijke mensen hun verzameling bijzondere schelpen of stenen uit het buitenland. Zo wilden ze indruk maken op hun gasten.

14 Welke periode heet de Gouden Eeuw?

- A De 17e eeuw.
- B De tijd tussen 1588 en 1672.
- C De tijd waarin mensen heel rijk waren.

15 a ^t Wat betekent 'welvaart'?

.....

b Leg uit hoe groei van de handel zorgde voor groei van de nijverheid.

.....
.....
.....
.....
.....
.....

c Leg uit hoe meer welvaart zorgde voor de groei van de schilderkunst.

.....
.....
.....

b Welk werk deden de mensen die je bij vraag a hebt gekozen?

.....
.....

c Welk begrip hoort bij deze bestuurders?

- A Kunstenaars.
- B Regenten.
- C Wetenschappers.

16 a Welke vier groepen mensen kochten in de Gouden Eeuw schilderijen?

.....
.....

b Wat zegt dat over het leven in de Republiek tijdens de Gouden Eeuw? Dat veel mensen *genoeg* / *weinig* geld hadden om kunst te kopen.

18 Gebruik bron 4. Bedenk om welke reden een Amsterdamse koopman juist zo'n schilderij zou willen ophangen.

.....
.....
.....
.....
.....
.....

17 Gebruik bron 4.

a Welke mensen woonden tijdens de Gouden Eeuw in deze huizen?

- A Ambachtslieden.
- B Rijke burgers.
- C Schilders.
- D Winkeliers.

Bron 4 De bocht van de Herengracht, gemaakt door G. Berckheyde in 1671-1672.

Leerdoel

Ik kan uitleggen waarom wetenschap belangrijk was.

Leertekst

In de Gouden Eeuw ontstond ook grote belangstelling voor de **wetenschap**. Dat is de manier om meer kennis over een bepaald onderwerp te krijgen. Door de ontdekkingsreizen ontdekten mensen veel tot dan toe onbekende dieren, planten en volken. Wetenschappers begrepen dat niet alle kennis uit boeken te halen was. Ze gingen daarom zelf onderzoeken hoe de natuur en de mens in elkaar zaten.

Wetenschap werd in deze tijd steeds belangrijker. Kaartenmakers en makers van instrumenten gebruikten de kennis van wetenschappers om de weg op zee te

bepalen. Bovendien deden wetenschappers in de Gouden Eeuw veel belangrijke ontdekkingen. De wetenschapper Antoni van Leeuwenhoek vond bijvoorbeeld de microscoop uit en ontdekte zo het bestaan van bacteriën. Dat was de eerste stap op weg naar de ontdekking dat sommige ziekten door bacteriën worden veroorzaakt.

Een andere geleerde was Spinoza. Hij geloofde niet in wonderen van God, maar beweerde dat er voor alle verschijnselen in de natuur een logische oorzaak moest zijn. Nieuwe ontdekkingen maakten wetenschappers nieuwsgieriger en zorgden voor nog meer onderzoek. Zo kwam er steeds meer kennis.

- 19 (t) Hoe zou je ‘wetenschap’ kunnen uitleggen? Zet de zinnen in de goede volgorde.
- A Als ze het hebben onderzocht, weten ze weer wat meer.
  - B Daarom gaan ze het onderzoeken.
  - C Er wordt iets ontdekt.
  - D Mensen willen weten wat het precies is of hoe het werkt.
- De goede volgorde is: .....

- 20 Gebruik bron 5.
- a Wat is er op deze bron te zien?
- .....
- .....
- .....
- .....
- .....

b De werkkamer van Jan Swammerdam was een paradijs voor wetenschappers.

Waarom?

- A Omdat de dieren in de kamer veel geld waard waren.
- B Omdat er dieren aan het plafond hingen.
- C Omdat er nog maar heel weinig bekend was over deze dieren.
- D Omdat Swammerdam een Nederlandse wetenschapper was.

22 Op welke manier hielpen wetenschappers en ontdekkingsreizigers elkaar? Vul de juiste woorden in. Kies uit: *ontdekkingsreizigers* • *wetenschappers*.

..... gebruikten de kennis van wetenschappers om de weg op zee te bepalen met nieuwe instrumenten en kaarten.

Door ontdekkingsreizen ontdekten ..... veel over tot dan toe onbekende dieren, planten en volken.

21 Waarom kon de wetenschap juist in de Gouden Eeuw opbloeien?

- A Omdat de mensen eerder niets wisten.
- B Omdat er genoeg geld was om onderzoek te doen.
- C Omdat mensen ontdekten dat in boeken veel fouten stonden.

23 Streep de foute woorden door.

De wetenschapper Spinoza geloofde *niet meer / nog wel* in wonderen. De meeste mensen in die tijd vonden dit idee van Spinoza waarschijnlijk *goed / helemaal verkeerd*. Een boek waarin Spinoza zijn ideeën beschreef, werd verboden.

Bron 5 De werkkamer van Jan Swammerdam.

Michiel de Ruyter, een held?

Halverwege de 17e eeuw kreeg de Republiek problemen met Engeland. De Engelsen werden steeds machtiger op zee. Ze veroverden gebieden in Noord-Amerika en Nederlandse forten in West-Afrika. Ze wilden ook rijk worden met de wereldhandel en net als Nederland in slaven gaan handelen. In deze moeilijke tijd werd Michiel de Ruyter in 1665 opperbevelhebber van de vloot.

De vraag is:

Was Michiel de Ruyter een held?

Bron 6 Portret van admiraal Michiel de Ruyter, in 1673 gemaakt vanwege zijn overwinningen op zee.

24 Gebruik bron 6. In het gedicht onder dit portret zijn de eerste twee zinnen:
 ‘Zie hier de held, de rechterhand van de Staten-Generaal,
 De redder van het vervallen vaderland.’
 (De Staten-Generaal zijn het parlement van de Republiek.)

- a** De maker van het gedicht vond Michiel de Ruyter geweldig. Onderstreep in de dichtregels twee woorden die bij zijn bewondering passen.
- b** Op de achtergrond van het portret schijnt de zon door de wolken heen. Wat wilde de schilder daarmee laten zien?
- A Dat de Republiek veel geluk had met Michiel de Ruyter.
  - B Dat het in de Republiek altijd zonnig weer was.
  - C Dat Michiel de Ruyter erg graag in de zon zat.
  - D Dat Michiel de Ruyter op zee te maken had met regen en zonneschijn.

25 Gebruik bron 7. Hoe zie je op het schilderij dat Nederlanders de Royal Charles hebben veroverd?

- A Dat zie je aan de dikke rookwolken.
- B Dat zie je aan de rode vlag.
- C Dat zie je aan de rood-wit-blauwe vlag.
- D Dat zie je aan de ruwe zee.

26 Waarom was Michiel de Ruyter voor zijn tijdgenoten een held? Streep de foute woorden door.

De Engelsen waren *vijanden* / *vrienden* van de Republiek. Michiel de Ruyter *verloor* / *won* in 1667 een zeeslag *bij Londen* / *bij Oost-Indië* van de Engelsen. Hij veroverde het *belangrijkste* / *kleinste* Engelse oorlogsschip. Daarom vonden Nederlanders hem een *held* / *loser* en werd er van hem een portret gemaakt.

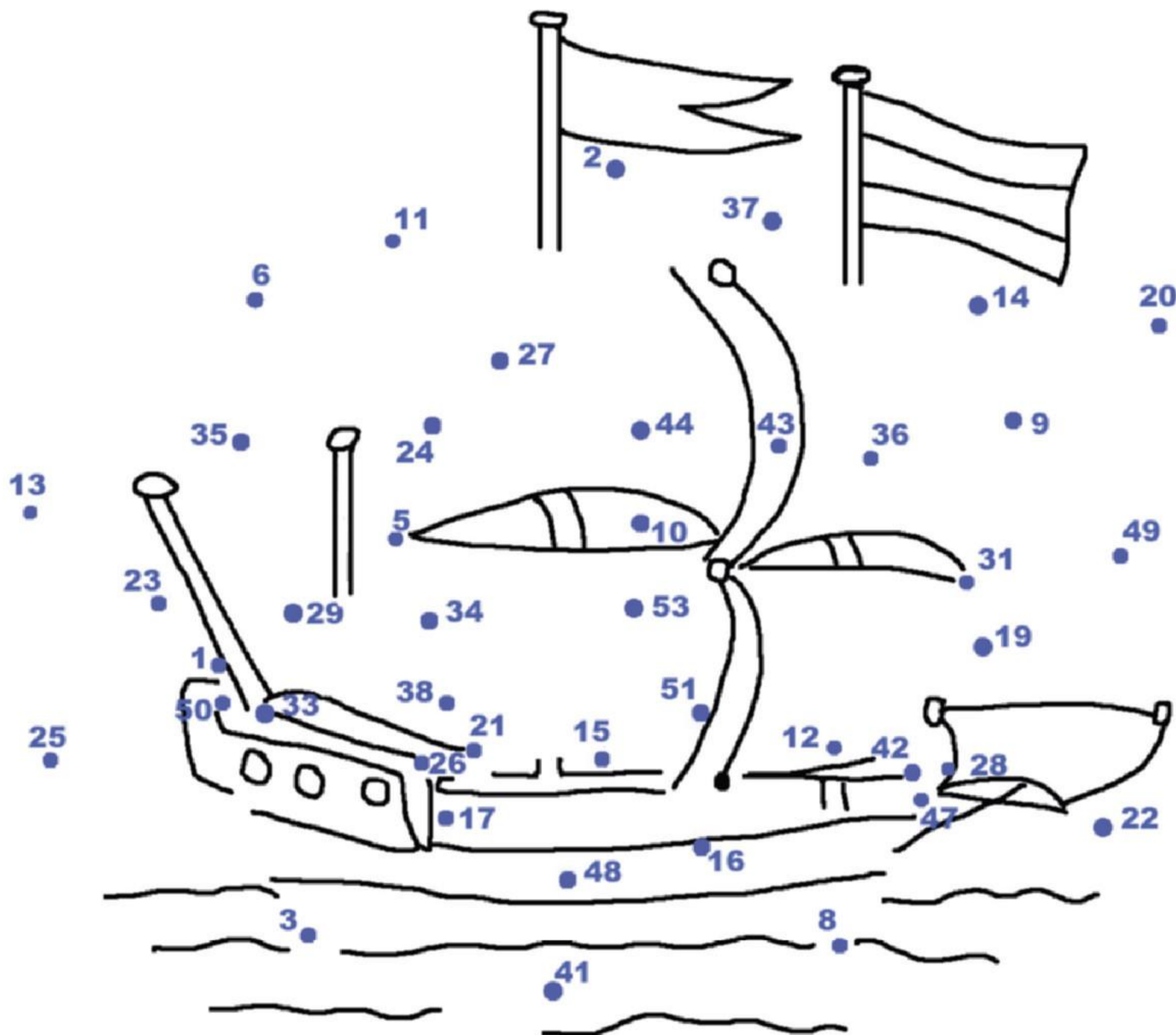

Bron 7 In 1667 voer De Ruyter met zijn schepen de rivier de Theems op bij Londen. Daar lag de Engelse, zwaarbewaakte oorlogsvloot. De Nederlanders staken dertien Engelse schepen in brand en veroverden de Royal Charles, het belangrijkste schip van de vloot. Dat is het grote schip midden op het schilderij.

27 Wat weet jij van kooplieden, schilders en wetenschappers in de Gouden Eeuw? Zet een kruisje bij 'Echt waar' of 'Onzin'.

Kooplieden	Waar	Onzin
De rijkste kooplieden woonden in grachtenpanden in Amsterdam.	50	23
De Republiek werd bestuurd door rijke kooplieden.	3	25
Door de komst van buitenlanders (uit Antwerpen) kwam er pas echt luxe in Amsterdam.	8	41
Schepen van kooplieden konden niet door Amsterdam varen. Er was geen water!	48	47
De huizen van kooplieden hingen vol schilderijen van Nederlandse schilders.	17	16
In de Gouden Eeuw verlieten kooplieden Amsterdam, want er was te veel armoede.	22	26
Rijk geworden kooplieden probeerden nog meer geld te verdienen. Ze veranderden water in land!	33	42
Schilders		
Winkeliers in Amsterdam hadden schilderijen aan de muur hangen.	35	49
Arme mensen lieten graag een portret van zichzelf maken.	51	21
Door de grote welvaart in de 17e eeuw konden schilders goed hun geld verdienen.	15	36
De 17e-eeuwse schilders schilderden vooral dieren.	20	12
In grachtenhuizen, met dure schilderijen aan de muur, was het meubilair vaak ook kostbaar.	28	37
Schilderijen kocht je in de 17e eeuw op de markt, net als vlees, kaas en groente.	43	19
Veel schilderijen uit de Gouden Eeuw zijn tegenwoordig heel duur.	31	10
Wetenschappers		
Door de vele ontdekkingen groeide in de 17e eeuw de kennis.	9	44
De geleerde Spinoza was geïnteresseerd in de natuur.	14	6
Wetenschappers halen hun kennis alleen uit boeken.	13	11
Antoni van Leeuwenhoek was de eerste mens die bacteriën zag.	27	24
Met een verrekijker kun je bacteriën zien.	2	5
Door te reizen ontdekten mensen nieuwe planten en dieren.	34	53
Wetenschappers waren vooral geïnteresseerd in de Bijbel.	29	38

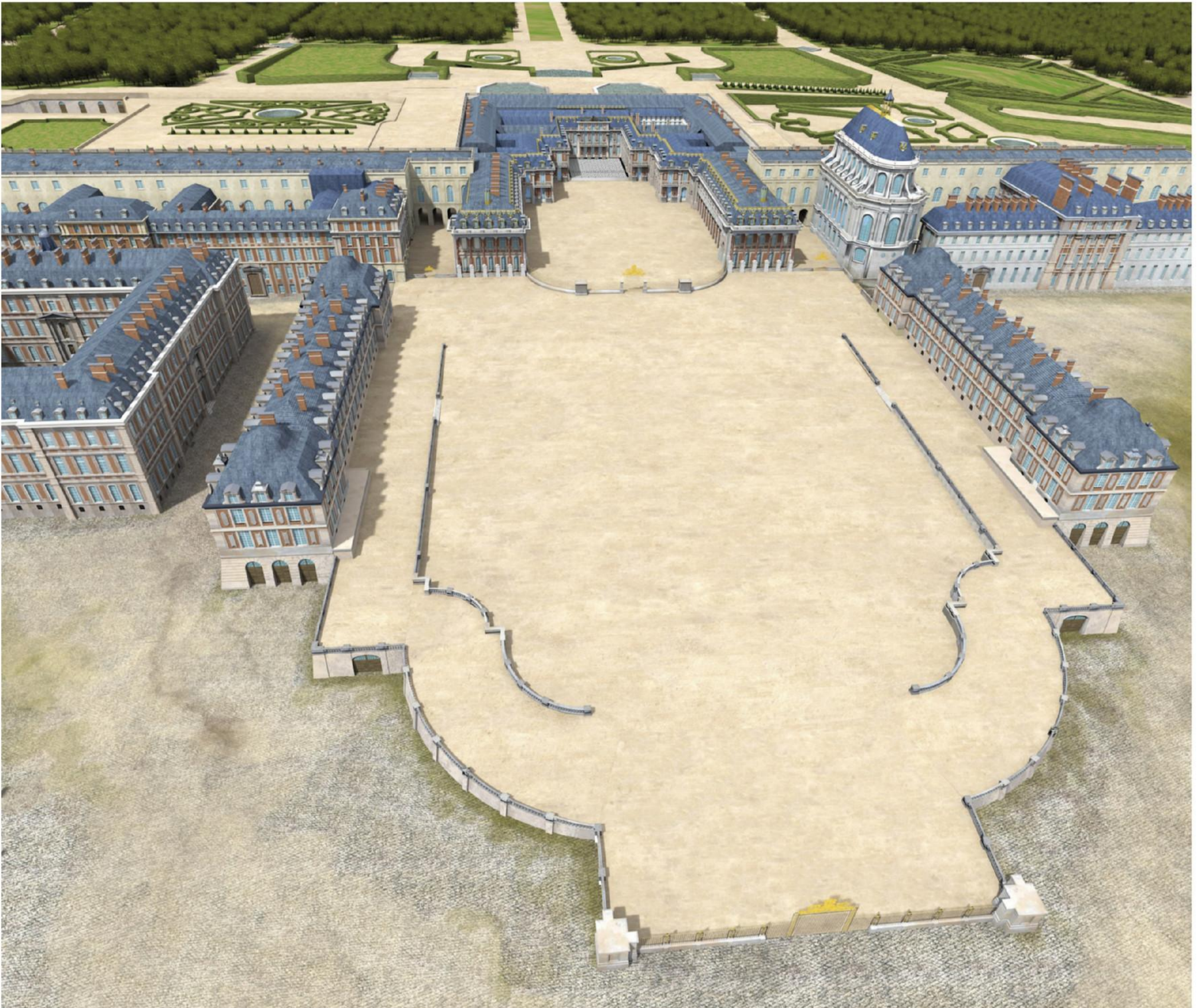
28 Gebruik je antwoorden bij vraag 27. Welke nummers staan er achter de kruisjes? Maak de tekening af: trek een lijn door deze nummers. Begin bij de eerste zin van Kooplieden en eindig met de laatste zin van Wetenschappers.

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§4 Een absoluut vorst

BASIS

Bron 1 Het kasteel van Versailles.

Intro

Ter ere van de laatste verbouwing van zijn paleis geeft de koning een groot feest. Cedric kijkt van een afstandje toe. Hij ziet de rijke vrienden van koning Lodewijk XIV arriveren en ook een koets met prachtig geklede dames. Cedric is trots op zijn werk. Hij mocht meebouwen aan de mooie Spiegelzaal. Het paleis is echt schitterend. Maar het maakt hem ook woedend. Het geld voor die belachelijke feesten van de koning en al die dure verbouwingen komt uit zijn zak! Hij betaalt immers belasting! Lodewijk moet beter voor zijn onderdanen zorgen en zijn geld niet verspillen aan feesten en verbouwingen. Dat paleis is al groot genoeg!

*De vraag van deze paragraaf is:
Kon een koning zomaar doen wat hij wilde?*

- 1 Wat maakt Cedric woedend? Vul de ontbrekende woorden in. Kies uit: *belasting* • *feesten* • *koning* • *verspilling* • *vrienden*.

Cedric moet ..... betalen aan de ..... De koning heeft veel ..... Hij wil graag een goede indruk maken door ..... voor hen te geven. Dat vindt Cedric ..... van geld.

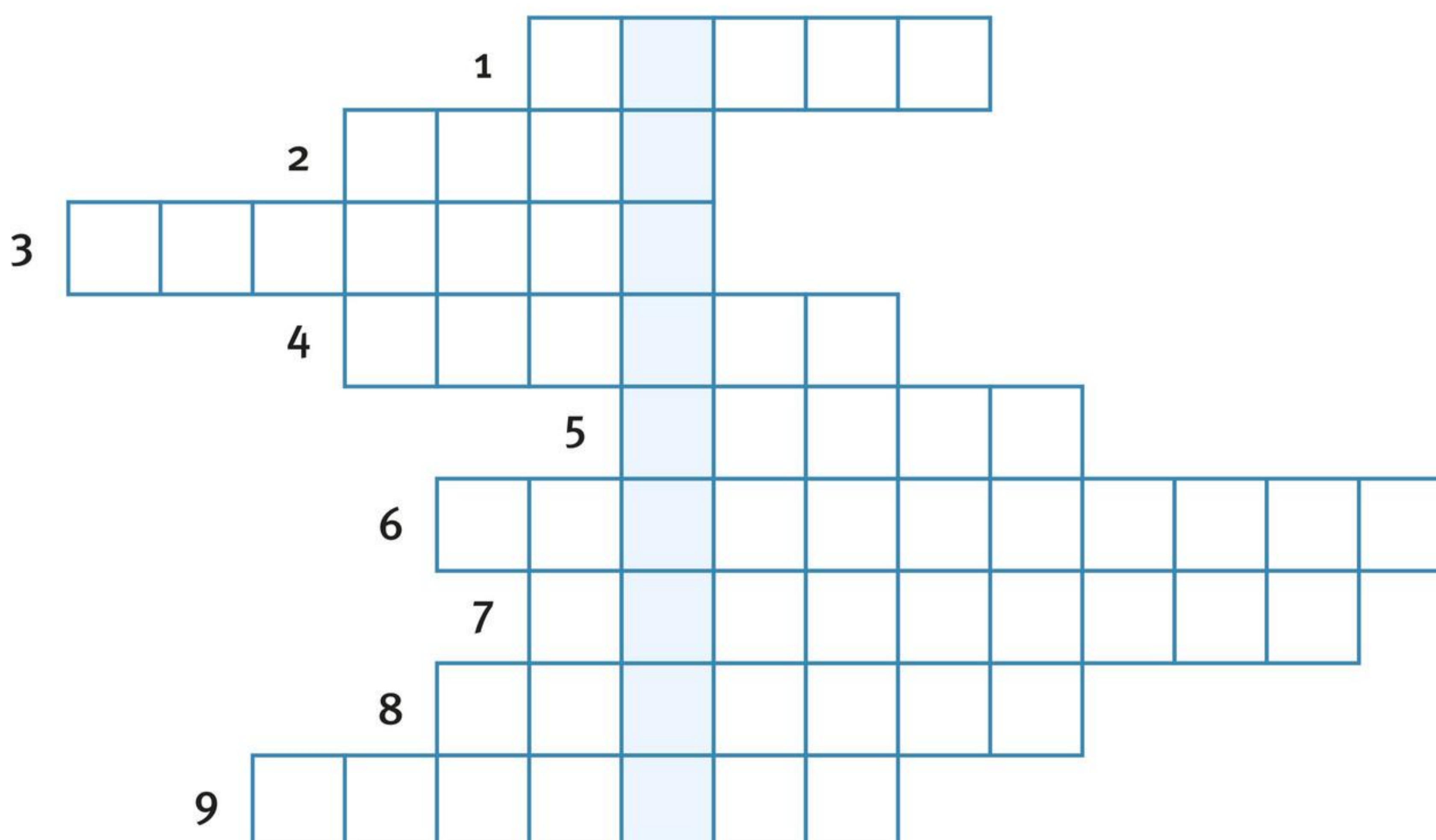
- 2 Als Cedric aan Versailles werkt, is koning Lodewijk XIV aan de macht. Lodewijk leefde van 1638 tot 1715. Het kasteel van Versailles, waar Lodewijk woonde en werkte, staat er nog steeds en trekt elk jaar heel veel bezoekers. Op internet kun je dan ook veel informatie over het kasteel vinden, bijvoorbeeld op Wikipedia.

Welk woord hoort bij welke omschrijving? Zoek de antwoorden op Wikipedia en zet ze

in de puzzel. Kies uit: *bomen* • *fonteinen* • *gebouwd* • *kamers* • *meubels* • *paarden* • *ramen* • *schilderijen* • *tuin*.

- 1 Als je ze zou tellen, tel je ruim 200.000 ...
- 2 De muur rond de ... is 40 kilometer lang.
- 3 Het kasteel werd ... in 1624.
- 4 Het kasteel heeft 700 ...
- 5 Er zitten 2.513 ... in het gebouw.
- 6 Je ziet er minstens 6.000 ...
- 7 Er staan 2.400 ... in de tuin.
- 8 Er zijn maar liefst 5.000 ...
- 9 In de stallen kunnen 600 ... staan.

- 3 t Wat betekent 'onderhoud'?
- A Dat je kennis een lange tijd in je hoofd kunt bewaren.
- B Met elkaar praten.
- C Werk dat nooit stopt.
- D Zorgen dat iets mooi blijft.

Leerdoel

Ik kan uitleggen hoe Lodewijk XIV een absoluut vorst werd.

Leertekst

De meeste landen in Europa hadden in de 17e eeuw een koning. Koningschap is erfelijk: een koning wordt opgevolgd door zijn oudste kind. Veel koningen regeerden samen met de adel. Al vanaf 1300 probeerden koningen hun eigen macht te vergroten en de macht van de adel te verkleinen. Zij wilden een centraal bestuur. In de 17e eeuw slaagde een aantal koningen daarin.

De Franse koning Lodewijk XIV was de eerste **absolute vorst**. Dat betekent dat een vorst alle macht heeft. Hij was ervan overtuigd dat God hem die macht had gegeven om als een

vader voor zijn volk te zorgen. De wetten van de koning waren volgens hem dus besluiten van God.

Vanuit zijn paleis in Versailles bestuurde Lodewijk XIV heel Frankrijk. Hij overlegde met zijn ministers, maar besliste zelf. Lodewijk wilde ook op alle mogelijke manieren laten zien dat hij de machtigste was. Hij liet zich de Zonnekoning noemen, want hij was degene om wie alles draaide. Lodewijk had aan zijn hof ook allerlei regels voor de adel bedacht. Zo mochten enkele edelen aanwezig zijn als hij 's morgens wakker werd en aangekleed werd.

4 a Door wie werd een Europees land meestal bestuurd in de 17e eeuw?

- A Door de koning.
- B Door rijke burgers.
- C Door stadhouders.

b ^(t) Het koningschap is erfelijk. Wat betekent dat?

- A Als de koning doodgaat, kiest het volk een nieuwe koning.
- B De koning wordt gekozen door de adel.
- C De machtigste persoon van een land mag koning worden.
- D Het oudste kind van een koning volgt de koning op.

5 a Wat is een centraal bestuur? Streep de foute woorden door.

Dat is een bestuur vanuit *één plaats / meerdere plaatsen*, waarbij overal in het koninkrijk *dezelfde / verschillende* wetten en belastingen gelden.

b Vul de ontbrekende woorden in. Kies uit: *bestuur • edelen • leger*.

Tot in de 16e eeuw moesten koningen hun macht vaak delen met machtige ..... Die hielpen de koning bij het ..... en hadden een eigen .....

c Wat veranderde in de 17e eeuw in het bestuur van Frankrijk? Streep de foute woorden door.
De macht van de Franse koning werd *groter / kleiner*, want hij overlegde *wel / niet* met zijn ministers, maar nam *samen met hen / zelf* besluiten. De macht van de adel werd *groter / kleiner*.

- 6 ^t Wat is een absoluut vorst?
- A Een koning die alle macht heeft.
  - B Een koning die macht geeft aan mensen die belasting betalen.
  - C Een koning die samen met de adel regeert.

7 a Vanuit welke plaats bestuurde Lodewijk XIV zijn land?
.....

b Waarom liet Lodewijk XIV zich de Zonnekoning noemen?
.....
.....

- 8 Welke twee maatregelen passen bij een absoluut vorst?
- A De koning bestuurt samen met de adel.
  - B De koning laat de adel een gebied voor hem besturen.
  - C De koning laat de adel rondreizen om zijn land te besturen.
  - D De koning maakt de wetten.
  - E De koning neemt alle beslissingen.

9 Koning Lodewijk XIV bedacht allerlei regels voor de adel. Een van die regels was dat er een paar edelen bij mochten zijn als hij 's morgens wakker werd en aangekleed werd. Bedenk een reden waarom edelen daar graag bij wilden zijn.

.....
.....
.....

- 10 Gebruik bron 2. Hoe is Lodewijk XIV hier afgebeeld?
- A Als een gouden bewaker van zijn paleis.
  - B Als een gouden zon met zonnestrallen.
  - C Als een koning met een gouden kroon op zijn hoofd.
  - D Als een vliegende engel met gouden vleugels.

Bron 2 Het hek rond het paleis van koning Lodewijk XIV was rijkversierd.

B Alleen aan de macht

Leerdoel

Ik kan uitleggen hoe Lodewijk XIV regeerde.

Leertekst

Lodewijk XIV vergrootte zijn macht op twee manieren.

Ten eerste moest iedereen hem gehoorzamen en mocht je geen kritiek op de koning hebben. Zo verbood hij bijvoorbeeld het protestantse geloof, omdat hij zelf katholiek was. Daarom vond hij het belangrijk dat ook zijn volk katholiek was.

Ten tweede nam Lodewijk XIV verschillende maatregelen om de macht van de adel te verkleinen. Hij benoemde ambtenaren die hem hielpen bij het bestuur van het land. Hij richtte ook een leger op van goedgepaste

en zwaarbewapende soldaten. Machtige edelen moesten in zijn paleis komen wonen. Zo kon hij hen beter in de gaten houden. Door deze maatregelen had de adel niet veel macht meer.

Sommige koningen in andere landen volgden het voorbeeld van Lodewijk XIV. In Pruisen, een staat in het oosten van Duitsland, nam koning Frederik Willem I ook maatregelen om zijn macht te vergroten. Hij voerde de dienstplicht voor het leger in. Dat maakte hem minder afhankelijk van de adel. Ook hij werd een absoluut vorst.

11 Volgens koning Lodewijk XIV had hij de macht gekregen van ...

- A de adel.
- B God.
- C het sterke leger.
- D zijn vader.

12 a Welke twee geloven waren belangrijk in Frankrijk toen Lodewijk XIV koning was?

.....
.....

b Hoe kwamen de protestanten aan hun naam?

.....
.....

13 Om welke reden verbood Lodewijk XIV het protestantse geloof?

- A De koning was het altijd met de katholieken eens.
- B Hij was bang dat protestanten kritiek zouden hebben op een katholieke koning.
- C Volgens hem was er maar één god.

14 ^t Op welke twee manieren vergrootte Lodewijk XIV zijn macht? Onderstreep deze twee manieren in tekst B 'Alleen aan de macht'.

15 (t) Welk begrip hoort bij: mensen in dienst van het bestuur die zorgen voor het uitvoeren van besluiten?

- A Adel.
- B Ambtenaren.
- C Huurleger.
- D Protestanten.

16 Waardoor had de koning de adel minder nodig?

- 1 De koning .....
- 2 De koning .....

Bron 3

17 a Om welke reden moest de machtige adel in het paleis van Lodewijk XIV gaan wonen?

.....

.....

b Gebruik bron 3. Waarom was het zo druk bij het paleis?

.....

.....

.....

.....

18 Welke ander Europees land werd in de 17e eeuw bestuurd door een absoluut vorst?

- A De Republiek.
- B Engeland.
- C Pruisen.
- D Zweden.

19 a Van welke groep wilden koningen macht afnemen om zelf meer macht te krijgen?

- A Van de adel.
- B Van de ambtenaren.
- C Van de boeren.
- D Van de soldaten.

b (t) Wat is dienstplicht?

- A De plicht voor mannen om in het leger te gaan.
- B De tijd waarin iemand werkt.
- C Een overzicht van vertrektijden.
- D Iemand die helpt in de huishouding.

c Waarom heeft een koning de adel minder nodig als hij de dienstplicht invoert?

- A Dan moeten alle mannen in het land in het leger en is de adel niet nodig.
- B De adel moet dan op zoek naar mannen die in het leger willen.
- C De adel neemt dan gewapende knechten in dienst.

Leerdoel

Ik kan twee verschillen noemen tussen de Republiek en koninkrijken.

Leertekst

In de 17e eeuw werden de meeste landen in Europa door koningen bestuurd. Een aantal koningen werd zelfs absoluut vorst. In de Nederlanden hadden de Spaanse koningen ook geprobeerd hun macht te vergroten. Dat was niet gelukt. De mensen in de Nederlanden kwamen in opstand en richtten een republiek op. De Republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden was om een aantal redenen een bijzonder land.

- Ten eerste hadden in de Republiek rijke burgers de macht; er was geen koning.
- Ten tweede had de Republiek geen centraal bestuur. Centraal bestuur betekent: het land vanuit één plaats

besturen, waarbij overal dezelfde wetten en belastingen gelden. Maar de zeven gewesten namen elk hun eigen besluiten over wetten, rechtspraak en belastingen.

- Ten derde was er in de Republiek meer **verdraagzaamheid** dan in andere landen. Dat betekent dat je niet werd vervolgd als je een ander geloof had of een andere mening dan de meeste mensen.

De Republiek was dus een veilig land voor mensen met een ander geloof. Joden die in het katholieke Spanje en Portugal werden vervolgd, kwamen daarom naar de Republiek. Uit het katholieke Frankrijk en uit Antwerpen kwamen veel protestantse vluchtelingen.

20 Hoe werden in de 17e eeuw de meeste landen in Europa bestuurd? Zet de woorden in de goede volgorde: van veel naar weinig voorkomend.

- A Absoluut vorst
- B Koning
- C Republiek

De juiste volgorde is: .....

21 Wie waren de baas in de Republiek?

- A De belangrijkste edelen uit de gewesten.
- B De Spaanse koning.
- C Lodewijk XIV.
- D Rijke burgers.

22 ^t Waarom was de Republiek een bijzonder land? Onderstreep de drie redenen in tekst C ‘Republiek of koninkrijk’.

23 Streep door en vul aan.

De Republiek had *een / geen* centraal bestuur, want .....

.....

.....

.....

24 Gebruik bron 4. Leg uit waarom deze bron niets te maken heeft met een republiek.

.....

.....

.....

.....

25 Wat is een voorbeeld van verdraagzaamheid?

- A Iemand die anders is moet naar de gevangenis.
- B Iemand met een andere mening wordt niet vervolgd.
- C In een land is maar één geloof toegestaan.
- D Mensen met een andere mening worden vervolgd.

26 a Welk begrip past bij de stroom Joden en protestanten die naar de Nederlanden kwam?

b Wat heeft verdraagzaamheid te maken met de verplaatsing van grote groepen mensen naar een ander gebied?

.....

.....

.....

.....

Bron 4

Intro

In de 17e eeuw kwamen er mensen naar de Republiek om er te wonen. Ook in onze tijd komen er migranten naar Nederland. Zijn er verschillen tussen de 21e eeuw en de 17e eeuw? In deze opdracht ga je die vraag voor de stad Amsterdam onderzoeken.

27 Gebruik bron 5.

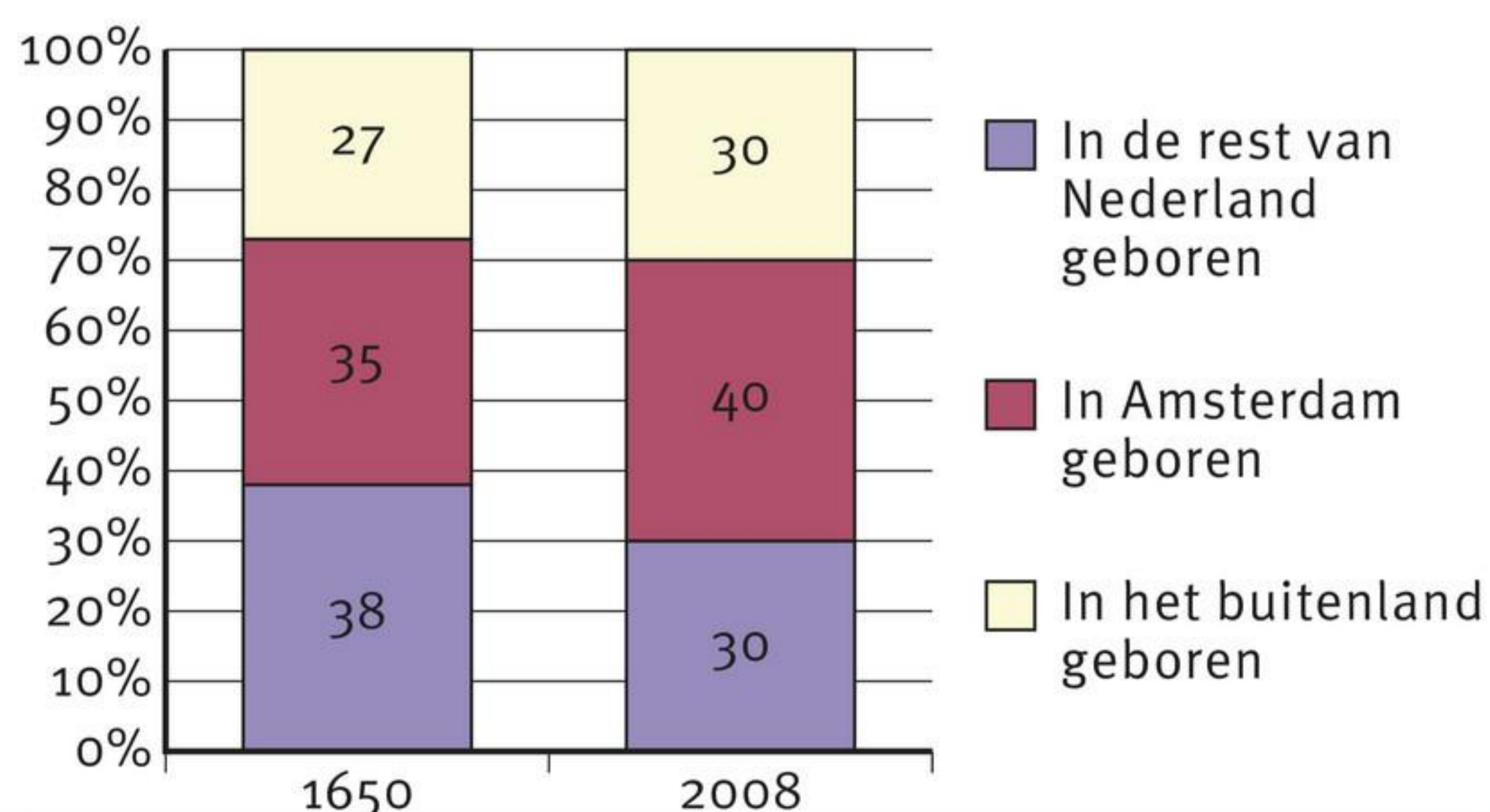
a Vul de juiste getallen in.

In 2008 was 30% van de Amsterdammers in het buitenland geboren. Dat betekent dat van elke 100 inwoners er ..... in het buitenland geboren waren.

In 1650 was .....% procent van de Amsterdammers in het buitenland geboren.

b Gebruik je antwoorden bij vraag a. Streep het foute woord door.

In 1650 was een *groter* / *kleiner* deel van de Amsterdammers in het buitenland geboren dan in 2008.

Bron 5 In deze bron zie je waar de inwoners van Amsterdam geboren zijn in 1650 en in 2008.

28 Gebruik bron 6.

a Streep de foute getallen door.

In 1650 was 2% / 6% / 10% van de Nederlandse bevolking in het buitenland geboren.

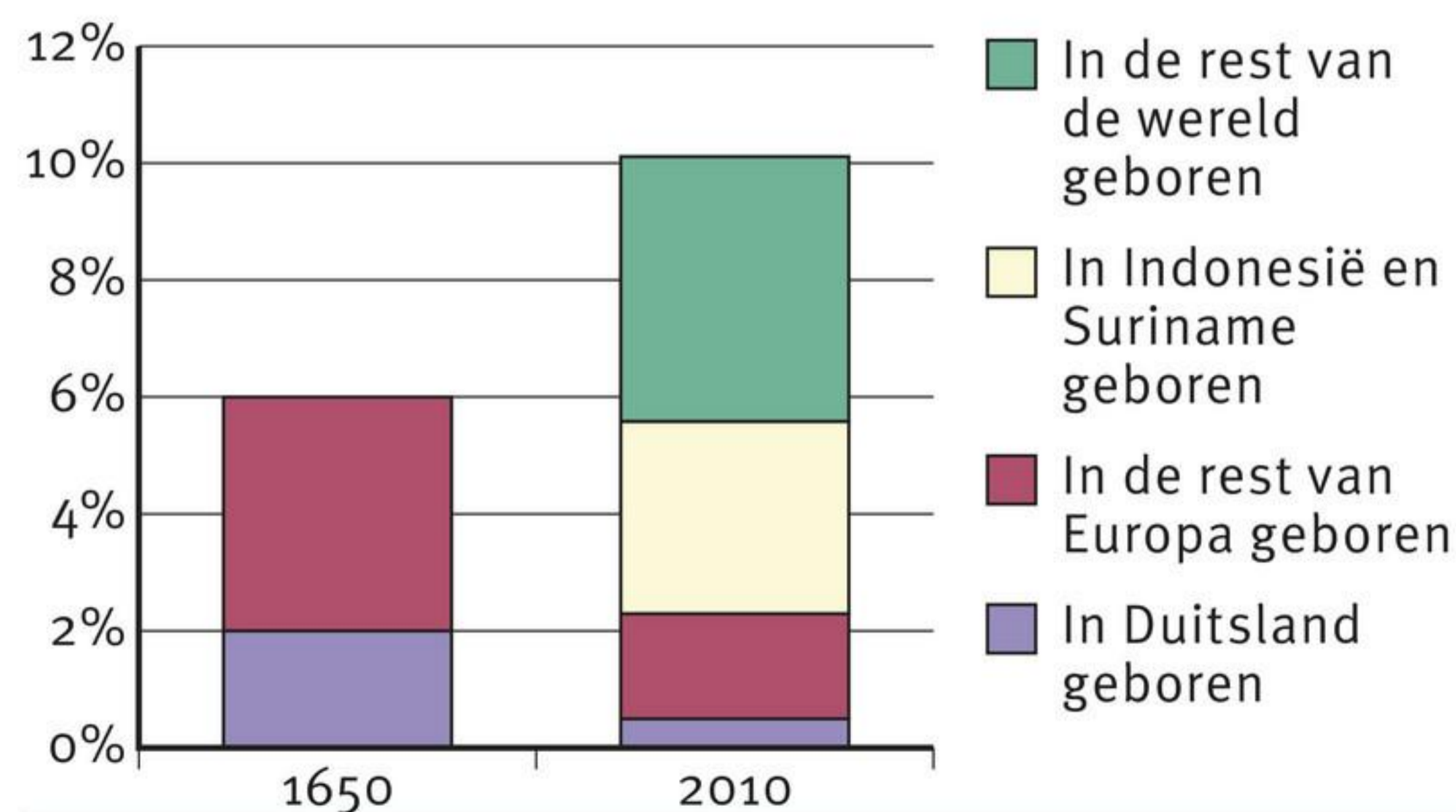
In 2010 was 2% / 6% / 10% van de Nederlandse bevolking in het buitenland geboren.

b Streep de foute woorden door.

De migranten in 1650 kwamen vooral uit *Europa* / *de rest van de wereld*. De migranten in 2010 kwamen vooral uit *Europa* / *de rest van de wereld*.

c Waarom is Nederland in de 21e eeuw aantrekkelijk voor migranten? Kies drie redenen.

- A Er is meer werk in Nederland dan in hun eigen land.
- B Het Nederlands is een wereldtaal.
- C In Nederland is het veiliger dan in eigen land.
- D Nederland is een warm land.
- E Nederland is heel welvarend.
- F Nederland is lekker klein.

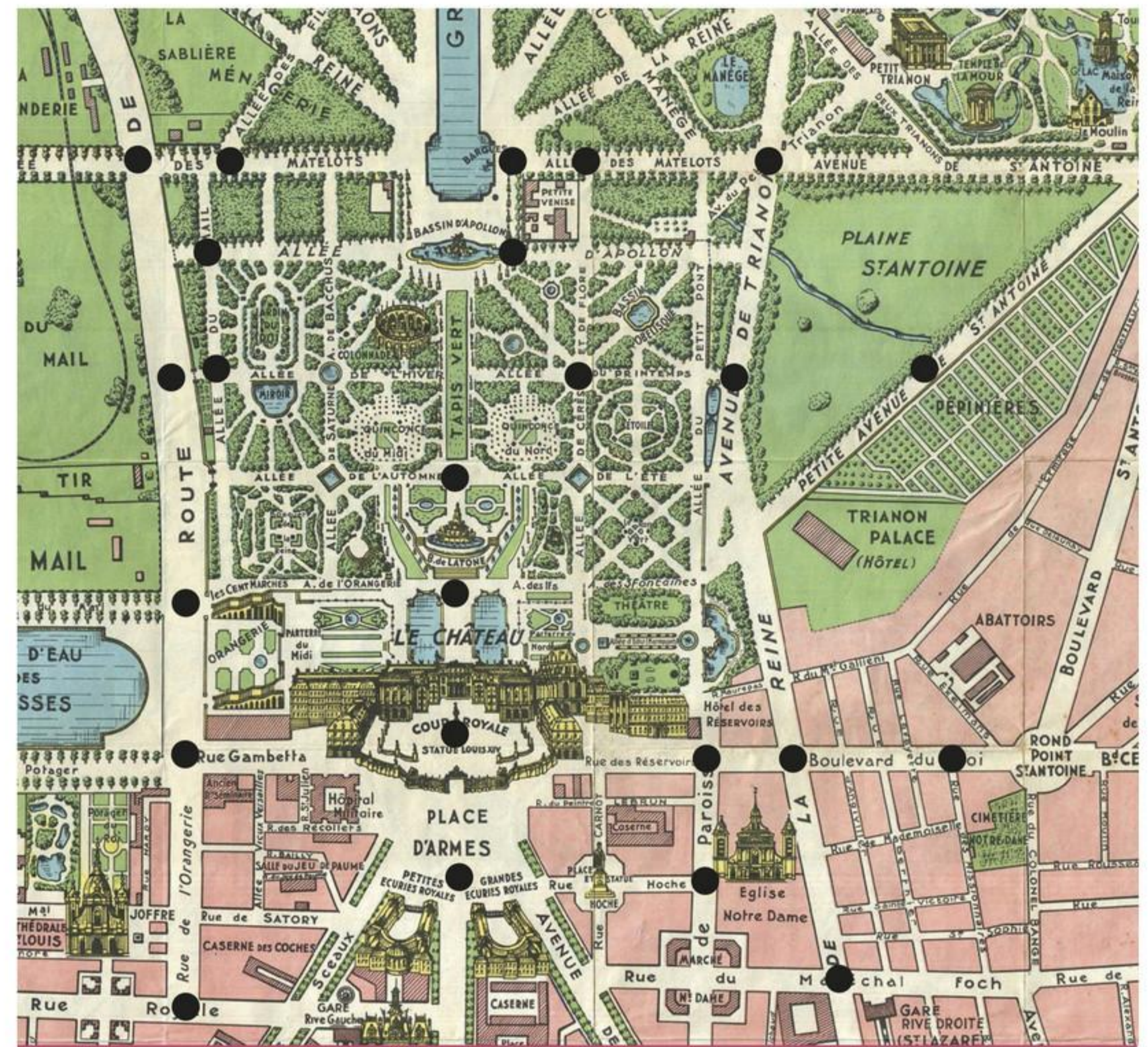
Bron 6 In deze bron zie je waar de buitenlanders vandaan komen die in 1650 en in 2010 in Nederland kwamen wonen. De totale hoogte laat zien hoeveel procent van de bevolking uit het buitenland komt.

29 Bekijk de uitspraken in het schema. Zijn ze waar of niet waar?

	Waar (naar rechts)	Niet waar (naar links)
Koning Lodewijk XIV woonde in Versailles.		
Koningen hebben geen opvolgers.		
Ministers gaven raad, maar Lodewijk XIV besliste.		
De adel wilde minder macht.		
Voor Lodewijk XIV waren katholieken en protestanten gelijk.		
Versailles zat vol met hoge edellieden.		
Pruisen was een republiek.		
De Zonnekoning wilde geen ambtenaren in zijn rijk.		
In de Republiek was géén centraal bestuur.		
De Republiek stond onder leiding van een koning.		
In de Republiek was er meer verdraagzaamheid dan in Frankrijk.		
Vluchtelingen waren niet welkom in de Republiek.		
In de 17e eeuw waren er evenveel republieken als koninkrijken in Europa.		
De zeven gewesten van de Republiek maakten elk hun eigen wetten.		

30 Gebruik bron 7. In deze plattegrond ga jij een route tekenen. Trek een lijn van stip naar stip. Begin bij de stip op het Place d'Armes, met je neus naar het kasteel. Kijk naar je antwoorden bij vraag 29. Heb je bij de eerste uitspraak 'waar' ingevuld, ga dan naar rechts.

Heb je bij de eerste uitspraak 'niet waar' ingevuld, ga dan naar links. Doe hetzelfde met alle volgende uitspraken.

Bron 7 Plattegrond van de tuinen van Versailles.

31 Waar ben je geëindigd?

Ik ben geëindigd op .....

32 Wat past bij Lodewijk XIV en wat bij de Republiek?

Een gewest besturen: .....

Een stralende zon: .....

Mijn wil is wet!: .....

Protestanten welkom!: .....

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§5 Samenvatten

Paragraaf 2

- Ik kan uitleggen met welke handel de Republiek zo rijk werd.
- Ik kan uitleggen wat de VOC deed.
- Ik kan uitleggen wat de WIC deed.

1 Leg uit in welke gebieden de Republiek handeldreef eind 16e eeuw. Vul de ontbrekende woorden in.
 Ten eerste was er de handel met het ..... Daardoor groeiden ook de ..... en de .....

Ten tweede vertrokken er in 1595 en 1598 Nederlandse schepen naar ..... De tweede reis van 1598 was succesvol. De ..... werden met grote winst verkocht.

In deze tijd voeren meer schepen voor het eerst de hele wereld rond. Zo ontstond de .....

2 Vul het schema over de VOC in.

VOC	
Opgericht in het jaar:	
Handelde met het gebied:	
Handelde in:	

3 Vul het schema over de WIC in.

WIC	WIC
Opgericht in het jaar:	
Handelde met de gebieden:	
Handelde in:	

Paragraaf 3

- Ik kan beschrijven hoe de Republiek erg rijk werd.
- Ik kan uitleggen hoe de kooplieden lieten zien dat ze rijk waren.
- Ik kan uitleggen waarom wetenschap belangrijk was.

4 Hoe werd de Republiek erg rijk? Maak de zinnen kloppend.
 Vóór 1585 werd met de ..... veel geld verdiend. Nadat de Spanjaarden Antwerpen hadden veroverd, kwamen veel ..... uit deze stad naar ..... Op de markt werden voortaan ook veel ..... verkocht.

Rijken probeerden nog meer geld te verdienen door bijvoorbeeld meren droog te leggen met windmolens. Ze hoopten met het verhuren van de ..... nog meer geld te verdienen.

5 Noem twee manieren waarop rijke kooplieden in de Gouden Eeuw lieten zien dat ze veel geld hadden.

- 1 .....
- 2 .....

6 Waarom was wetenschap belangrijk in de Gouden Eeuw? Vul de ontbrekende woorden in. Kies uit: *instrumenten* • *kennis* • *ontdekkingsreizigers* • *wetenschappers*. Wetenschap was een manier om ..... te krijgen over nieuwe dieren, planten en volken die de ..... tegenkwamen tijdens hun reizen. .... ontdekten en bedachten ook ..... die de reizen van ontdekkingsreizigers makkelijker maakten, zoals het kompas.

Paragraaf 4

- Ik kan uitleggen hoe Lodewijk XIV een absoluut vorst werd.
- Ik kan uitleggen hoe Lodewijk XIV regeerde.
- Ik kan twee verschillen noemen tussen de Republiek en koninkrijken.

7 Hoe werd Lodewijk XIV een absoluut vorst? Vul de ontbrekende woorden in. Kies uit: *adel* • *besluiten* • *ministers* • *Versailles* • *Zonnekoning*. Lodewijk XIV bestuurde zijn land vanuit ..... Hij zorgde dat de ..... minder macht kreeg. Zijn ..... gaven advies, maar Lodewijk nam zelf de ..... Hij was degene waar alles om draaide en hij noemde zichzelf .....

8 Hoe regeerde koning Lodewijk XIV? Streep door en vul aan.

De *adel* / *ambtenaren* / *iedereen* moest Lodewijk XIV gehoorzamen, want ..... De macht van de adel verkleinde Lodewijk door ..... Machtige edelen moesten in zijn paleis komen wonen, want .....

9 Wat zijn verschillen tussen de Republiek en een koninkrijk? Streep door en vul in. In de Republiek zijn ..... de baas, in een koninkrijk is dat een ..... De Republiek had *een* / *geen* centraal bestuur, een koninkrijk had *een* / *geen* centraal bestuur. Verder was er in de Republiek *meer* / *minder* verdraagzaamheid.

Vaardigheid

- Ik kan uitleggen dat mensen in de 17e eeuw anders dachten dan nu.

10 Leef je in.

a Wie zou je **niet** willen zijn in de tijd van regenten en vorsten? Kies uit: *absoluut vorst* • *adel in Frankrijk* • *burger in Frankrijk*.

b Leg je antwoord bij vraag a uit.

📺 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§6 Afsluiting

Oefenen voor je toets

- 1 Zet de gebeurtenissen in de goede volgorde, van vroeger naar later.
  - A De VOC krijgt het alleenrecht op de handel met Azië.
  - B De vraag naar specerijen is groot, de prijzen zijn hoog.
  - C De WIC wordt opgericht voor de handel met Afrika en Amerika.
  - D Hollandse en Zeeuwse kooplieden willen ook geld verdienen aan de handel in specerijen.

De goede volgorde is: .....

- 2 Maak de juiste combinaties.

- A Oostzeegebied
- B Regenten
- C VOC
- D WIC

- 1 Graan
- 2 Rijke kooplieden
- 3 Specerijen
- 4 Tot slaaf gemaakten

A hoort bij .....

B hoort bij .....

C hoort bij .....

D hoort bij .....

- 3 Gebruik bron 1. Wie zijn op dit schilderij te zien? Zet de volgende woorden op de juiste plaats. Kies uit: *kooplieden en migranten • tot slaaf gemaakte.*

Bron 1 Drie mensen in de haven van Batavia, de hoofdstad van Oost-Indië.

- 4 a Welke producten zijn grondstoffen en welke zijn luxeproducten?

Product	Grondstoffen	Luxe-producten
Wol		
Een geweven stof		
Geslepen diamanten		

- b Hoe veranderde de Amsterdamse handel? Vul de juiste woorden in. Kies uit: *grondstoffen • luxeproducten.*
Op de Amsterdamse markt werd eerst vooral gehandeld in .....
Later werd op de markt van Amsterdam ook gehandeld in .....

5 Streep de foute woorden door.
 Door de *Nederlandse / Spaanse* verovering van Antwerpen kwam de stad in handen van *katholieken / protestanten*. Veel *katholieke / protestantse* kooplieden en ambachtslieden vluchtten toen naar Nederlandse steden. Daar zetten zij hun handel en bedrijven *wel / niet* voort.

6 In de 17e eeuw kochten Europeanen mensen in West-Afrika en verkochten ze hen als slaven in Amerika.

- a Welk begrip past daarbij?
- A Absoluut vorst.
  - B Stadhouder.
  - C Verdraagzaamheid.
  - D Wereldhandel.

b Wat is het verband tussen slavenhandel en migratie?

.....

.....

.....

.....

.....

7 a Hoe heet een koning die alle macht heeft?

.....

- b Welke twee zinnen over het bestuur van koning Lodewijk XIV zijn juist?
- A Ambtenaren waren volgens Lodewijk beter te vertrouwen dan de adel.
  - B De adel steunde Lodewijk bij het vergroten van zijn macht.
  - C Lodewijk voerde de dienstplicht in en vergrootte zo het leger en zijn macht.
  - D Lodewijk was ervan overtuigd dat God hem de macht had gegeven.
  - E Van Lodewijk mocht iedereen zijn eigen geloof kiezen.

8 Hoe bestuurde Lodewijk XIV ? Kies bij elke taak de juiste persoon of groep.

Taak	Lodewijk XIV	Adel	Minister
Beveelt het leger			
Neemt besluiten			
Geeft advies			
Benoemt ambtenaren			

9 De oorspronkelijke bewoners van Amerika, de indianen, ontvingen de Europese ontdekkingsreizigers heel gastvrij. Als ze wisten wat wij nu weten, hadden ze dat misschien niet gedaan. Leg dat uit.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

10 Gebruik de tijdbalk. Vul de juiste woorden en jaartallen in.

De tijd vóór het tijdperk van regenten en vorsten heet de tijd van .....

..... en .....

De tijd van regenten en vorsten duurt van .....

..... tot .....

Deze periode duurt dus ..... jaar.

11 Leef je in.

- a Wie zou je **niet** willen zijn in de tijd van regenten en vorsten? Kies uit: *een tot slaaf gemaakte* • *een ontdekkingsreiziger* • *iemand van adel*.
- .....

b Leg je antwoord bij vraag a uit.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Begrippen

Paragraaf 2

wereldhandel

De handel waarin landen van over de hele wereld producten aan elkaar verkopen.

Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC)

Een bedrijf dat is opgericht in 1602 om winst te maken en de risico's van de handel op Oost-Indië te verkleinen.

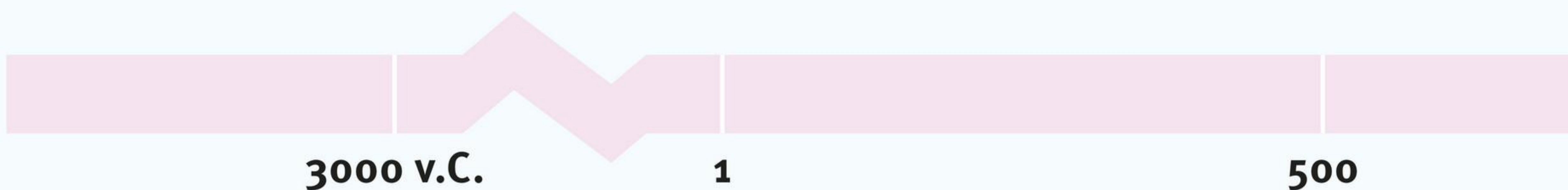
West-Indische Compagnie (WIC)

Een bedrijf dat is opgericht in 1621 om winst te maken en de risico's van de handel op West-Indië te verkleinen.

slavenhandel

Europese handelaren haalden mensen uit West-Afrika en brachten hen als slaaf naar Amerika.

Tijdbalk

Paragraaf 3

regenten

Een kleine groep rijke burgers die de Republiek bestuurde.

Gouden Eeuw

De tijd van 1588 tot 1672, waarin handel en nijverheid voor meer welvaart in de Republiek zorgden. Het was ook een bloeiperiode voor de schilderkunst en voor de wetenschap.

wetenschap

De manier om meer kennis over een bepaald onderwerp te krijgen.

Paragraaf 4

absoluut vorst

Een vorst die alle macht heeft.

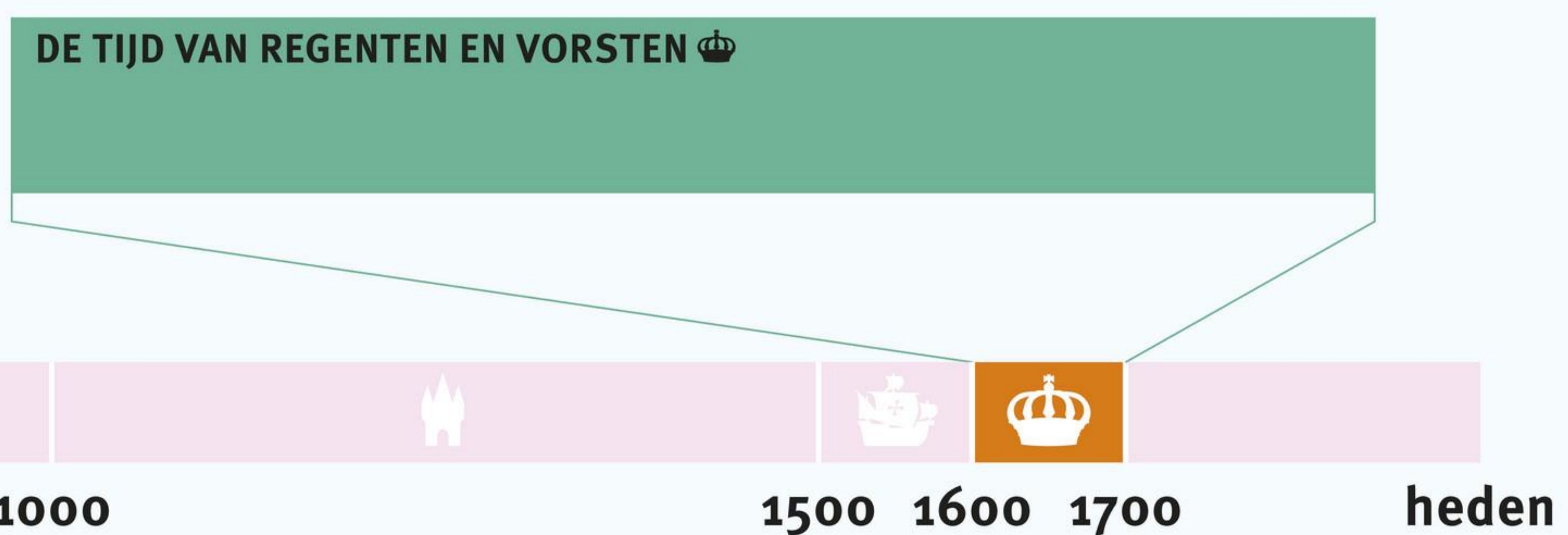
verdraagzaamheid

Mensen niet vervolgen als ze een ander geloof of een andere mening hebben dan de meeste mensen.

Ⓥ je inleven

Onderzoeken wat mensen in een bepaalde periode dachten en voelden.

📺 Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *oefentoets*.

Register

A

absoluut vorst 110, 123
aflaat 60, 81

B

bron 5

C

centraal bestuur 32, 43

G

geschiedenis 5
gevolg 54, 81
gewest 68, 81
gilde 20, 42
Gouden Eeuw 100, 123

H

handwerkslieden 20, 42
Hervorming 60, 81
huurleger 34, 43

J

je inleven 92, 123

K

katholiek 62, 81
ketter 58, 80
kolonie 52, 80

M

markt 10, 42

O

ontdekkingsreis 48, 80
oorzaak 54, 81
opstand 70, 81

P

pest 24, 42
plantage 52, 80
protestant 62, 81

R

regenten 98, 123
republiek 72, 81

S

schout 14, 42
schutterij 14, 42
slavenhandel 90, 122
specerijen 22, 42
staat 32, 43
stadhouder 68, 81
stadsrechten 12, 42

V

verdraagzaamheid 114, 123
Verenigde Oost-Indische
Compagnie (VOC) 88, 122
vroegmoderne tijd 48, 80

W

wereldhandel 86, 122
West-Indische Compagnie (WIC) .. 90, 122
wet 30, 42
wetenschap 102, 123

Colofon

ONTWERP OMSLAG

Studio Struis

ONTWERP BINNENWERK

Studio Struis

OPMAAK

Crius Group

CARTOGRAFIE

Van Oort redactie en kartografie, Almere

BUREAU REDACTIE

Nelly van de Mortel, Deurne

BEELDVERWERVING

Beeldbalie, Utrecht

OVER HET OMSLAG

Misschien maak jij elke dag wel een selfie en deel je je portret daarna op social media. Jij bepaalt dan hoe je jezelf laat zien aan anderen. In het verleden maakten mensen lange tijd geen of weinig portretten: de meeste mensen waren daarvoor te arm. Ook vonden bijvoorbeeld mensen in de middeleeuwen zichzelf en hun bestaan op aarde niet zo belangrijk. Het portret op de voorkant laat zien dat dat veranderde. Deze vrouw wilde zichzelf wel laten zien. Haar kleding vertelt dat ze welvarend was en haar blik is zelfbewust. Het is onbekend wie ze is. Misschien is ze de echtgenote van de schilder Rogier van der Weyden, die het portret rond 1440 schilderde.

BRONVERMELDING

Omslag

Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Berlijn

Binnenwerk

ANP Hollandse Hoogte: p. 25, 45, 103; ANP/EPA, Olivier Papegnies: p. 4; Atlas van Stolk, J.H. Isings: p. 46, 51; Bridgeman Images: p. 8, 15, 28, 44, 61, 66, 67, 79; Collectie Nationaal Archief: p. 31; Corbis, Robert Holmes: p. 113; Diana Nieuwold : p. 64; Ernst van Oort: p. 7, 25, 29, 45, 49, 67, 68, 83, 87, 89, 95; Louvre, Hyacinthe Rigaud: p. 115; Mauritshuis: p. 93; Museum Catharijneconvent: p. 63, 64; Noordhoff Uitgevers B.V., Groningen/Houten | Collectie Nationaal Onderwijsmuseum, Dordrecht: p. 82; Paul Beckx: p. 18, 56, 57, 108, 113; Pegg Busman: p. 85; publiek domein, Thomas van der Noot : p. 16; publiek domein: p. 5, 11, 35, 37, 54, 59, 71, 73; Rijksmuseum, G. Berckheyde: p. 101; Rijksmuseum, Emanuel de Witte: p. 99; Rijksmuseum, Pieter Tanjé, naar Louis Fabritius Dubourg: p. 26; Rijksmuseum: p. 26, 27, 73, 84, 96, 97, 104, 105, 120; Shutterstock: p. 47, 57; Werner Jakobsz: p. 97; Wikimedia/Creative Commons: p. 117; Wim Euverman: p. 6, 7, 13, 17, 21, 33, 39, 41, 45, 53, 73, 91; Herman Sittrop: p. 9, 19, 37, 42, 45, 65, 80, 83, 94, 107, 109, 116, 122

ISBN 978 94 020 7318 8

Release 5.1, eerste oplage

MALMBERG

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471, en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp).

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

© Malmberg, 's-Hertogenbosch

Ondanks vele inspanningen is het de uitgever misschien niet gelukt alle rechthebbenden te achterhalen. Wie denkt rechthebbende te zijn, kan zich wenden tot de uitgever.

Je mag dit boek houden.
Handig als naslagwerk.

Je mag in dit boek schrijven
en aantekeningen maken.

Je hebt ook toegang tot
de online leeromgeving.

AUTEURS

Pia Fruytier
Greetje Ligthart
Barbara Peters

EINDREDACTIE

Wieke Schrover

MET MEDEWERKING VAN

Jochem Bootsma
Arne van Wielink

Release 5.1

ISBN 978 94 020 7318 8

9 789402 073188

598922-01